Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

A bűn és bűnhődés motívuma Arany költészetében

(Különös tekintettel Arany János balladáira)

Készítette:
Tóth Endre
Magyar szak
Kiegészítő képzés

Témavezető tanár:
Kiczenko Judit

2009

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés 3

1.1 Bűnről és bűnhődésről ma 3
1.2. Miért Arany? Miért éppen a balladák? 4
2. A balladák 7

2.1. A népballadákról 9
2.2 Arany balladái 11
2.3. Arany balladáinak népiessége 14
2.4. Arany balladakorszakai 19
3. *A bűn és bűnhődés motívuma Arany balladáiban* 21

3.1. A bűn és bűnhődés motívuma Arany kortársainál 22
3.2. Mikor a sors büntet 24
3.3. A lelkiismeret büntetése: az őrület 25
3.4. Büntet a sors, büntet a lelkiismeret 38
4. A bűn és bűnhődés motívuma a Toldiban és a Buda halálában 41

5. Az áldozatok 44

5.1. Az áldozatok fájdalma 44
5.2. A költő fájdalma 45
6. Összegzés 50

7. Melléklet 53

Balladák 53
Arany balladaköltészetének négy korszaka 55
Toldi szerelme (erkölcsi átalakulások). 56
Etele és Buda viszálykodásának fejlődése 57
A bűn és bűnhődés motívuma 58
(Oktatási segédletként használom a tanítási órákon.) 58
Irodalomjegyzék 59
NYILATKOZAT 61

1. Bevezetés

1.1 Bűnről és bűnhődésről ma

„*Aki bűnt cselekszik, törvényszegést követ el,*
mert a bűn törvényszegés”
(1János, 3:1)

Az a hajléktalan, aki azért töri fel és dúlja fel valakinek a házát, hogy télre biztos, fűtött fedél legyen a feje fölött, büntetésnek éli-e meg a börtönt? Ő bűnhődik-e? Vagy a háztulajdonos tartja a sors büntetésének, hogy éppen az ő tulajdonát rongálta meg valaki? Napjainkban, mikor mindenhol azt halljuk, hogy egyesek milyen gaztettet csináltak, és mégis megússzák, hogy következmények nélküli ország lettünk; átértékelődött a bűn és a bűnhődés fogalma.

Nem is olyan régen egy élelmiszergyártó cég a hét főbűn - kevélység, fösvénység, bujaság, harag, torkosság, irigység, restség – fantázianevet adta a termékeinek, és így reklámozta azokat. Senki sem háborodott fel!

Érdemes átgondolni, hogy a Tízparancsolatot, az emberiség számára összegzett egyetemes erkölcsi törvényt hányszor és hogyan hágjuk, hágják át! Napjainkban a pénz az úr, a többség neki szolgál. Az Istenkáromlás és a durvaság a mindennapjaink része lett. A „hétnapos munkahét” ellen mostanában már szót emelnek a politikusok is, mert végre rájöttek, hogy egy nap kell, amit nem a pénz utáni hajhászással kellene eltölteni. Kell egy nap, ami az Úré, ami más, mert a családnak szentelhetjük. Ha tisztelnék az atyákat és anyákat, akkor nem alamizsnát osztanának nyugdíj helyett. Gondoskodnának a békés öreg korukról. Az emberi életnek nincs értéke, pár száz forintért ölnek. És folytathatnám a sort: paráználkodás, lopás hazugság. Az újságok címoldalán mindennaposak az efféle olvasó csalogató szenzációk: melyik híresség kit csalt meg, mit lopott, kinek hazudott. És senki sem háborodik fel.

Csak szépen lassan eltűnnek azok az emberek, akik példát mutathatnának. Eltűnnek azok az értékek, amiket meg kell ismernie minden gyereknek. Ezeket az

értékeket nagyszülők, szülők adták át gyermekeiknek. Most, hogy a családok többsége szétesett, és a szülők sincsenek tisztában azzal, hogy milyen erkölcsi alapelvek szerint kéne élniük, milyen példát kellene mutatniuk. Most mindenki az iskolától várja ezeknek a feladatoknak a megoldását. Most, amikor a hittan és az erkölcstan „nem fér be" a kötelezően tanítandó tantárgyak közé. Most, amikor a választható órákra, a délutáni foglalkozásokra sem lesz pénz. Most érzem úgy, hogy az irodalomórákon egy-egy mű kapcsán nemcsak a művészi, esztétikai elemeket, de az erkölcsi, etikai mondanivalót is középpontba kell helyezni.

1.2. Miért Arany? Miért éppen a balladák?

Egyrészt kezembe került Dr. Kiss Anna *Bűnbe esett irodalmi hősök* című könyve.[1] Vajon milyen ítéletet hozna egy mai bíróság Toldi Miklós, Édes Anna, vagy épp Ágnes asszony ügyében - bűnösök vagy ártatlanok irodalmi hőseink? - teszi fel a kérdést az írónő. Jogos védelmi helyzetnek, felindulásból-, vagy éppenséggel gondatlanságból elkövetett emberölésnek minősül-e az, mikor Arany János Toldija elhajítja a malomkövet? Mi tudjuk a választ: Miklós nem bűnös, mert kegyelmet nyert a királytól. De a jog, főleg a mai *Polgári Törvénykönyv* alapján, másként ítéli meg az eseményeket. Olykor elfogadjuk, olykor rosszallást vált ki belőlünk egy-egy bírói döntés. És mégis milyen izgalmas a büntetőjog útvesztőiben kóborolni, főleg akkor, ha a gyanúsítottak ismert irodalmi hősök. Ez is egy út az irodalomhoz, egy lehetőség, hogy más szemmel is megvizsgáljuk Arany János, Kosztolányi Dezső, Thomas Mann, Csáth Géza, William Shakespeare, Kafka Margit műveit.

Másrészt Arany János tananyag, műveivel többször is találkoznak a tanulók: az általános iskolában megismerkednek Toldival, és elolvasnak több balladát is; a hetedik évfolyamon Petőfi és Arany barátsága valamint Arany lírája került a tankönyvekbe. Egy másik dolgozat témája lehetne, de részben ide is kapcsolódik, hogy mennyire elvesszük a tanulók kedvét a versolvasástól. A Toldi kapcsán a mű szerkezetét, verselését, költői képeit, eszközeit kérjük számon a tanulókon, ami persze nagyon fontos, mindeközben a cselekmény szála, az elbeszélés izgalma kerül háttérbe. Az olvasni alig-alig tudó, az elolvasottakat nem értő gyerek megretten a hosszú mű láttán, megzavarja a sok,

[1] KISS Anna Dr., *Bűnbe esett irodalmi hősök*, Publicitás Art - Média Kft., 2009.

számára már ismeretlen kifejezés, így a hősre és a cselekményre egyáltalán nem is figyel. A középiskolában a tanuló azt olvassa a tankönyvében, hogy „*Arany János erősen lírai alkatú költő volt, bár másképpen, mint Petőfi. Az irodalmi pályán mégis epikusként indult, s elfogadta ezt a kor, a legnagyobb költőtárs s a közvélemény által rárótt szerepet: mindvégig ragaszkodott a verses epikához – korszerűtlenül is, mikor már Európa-szerte prózában (regényben) írták a történeteket*."[2] Mindezek mellett a tankönyvhöz tartozó szöveggyűjteménybe belekerült az *V. László, Ágnes asszony, Szondi két apródja, A walesi bárdok, Tengeri hántás, Híd-avatás, Vörös Rébék, Tetemre hívás*, illetve a tanítási órákon beszélünk a Toldi-trilógiáról. (Egy-két tanulónak felsejlik valami az általános iskolai anyagból, Toldi Miklós neve is ismerős, de hogy a trilógia másik két darabját is elolvasnák, már nem hiszem.) Ellenben a balladákat rövidségük, tömörségük miatt is kellő mélységben elemezhetjük a tanítási órákon. Több szempontból is megvizsgálhatjuk, például külön kiemelhetjük az erkölcsi kérdéseket, megvizsgálhatjuk a bűn és bűnhődés motívumát, levonhatjuk a megfelelő következtetéseket. Ha sikerül megtalálni, felismerni a bűnt, és mérlegelni, hogy a kirótt büntetés elegendő-e, egyáltalán büntetés-e, akkor nyugodtan elmondhatom, hogy elértem célomat.

Harmadrészt Nyilasy Balázs Arany Jánosról szóló művében találkoztam egy érdekes megközelítéssel: „*a Szondi két apródja például nem csupán a honvéd hősiességét, a szabadságharc töretlen erejét érezteti, nemcsak az ötvenes évek közösségi magatartástípusát testesíti meg. A küldönc és a fiúk közti ellentét egészében nem ragadható meg az idegen elnyomó és az elnyomott nemzet kategóriájában, érdemesnek tűnik tágabb fogalmakban is gondolkodni. Mondjuk automata komfortizmus, lenyomatként funkcionáló struktúra-emberség és a szeretetben gyökerező hűséghez makacsul (netán anakronisztikusan) ragaszkodó tartás kontrasztjában. A török küldönc struktúra-embersége, célracionális gondolkozása voltaképpen a belülről vezérelt életvezetésről már mit sem tudó egydimenziós emberé, aki szituációja üres lenyomataként funkcionál és a valamihez ragaszkodó, elkötelezett gondolkozást (például a költészetét, a rögeszme-víziójához ragaszkodó költőjét) egyáltalán meg sem érti. Ezzel az elvvel küzdenek a dalnok-fiúk életre-halálra, ezt az ellentétet mutatja*

[2] MOHÁCSY Károly, *Irodalom a középiskolák 10. osztálya számára*, Krónika Nova Kiadó Kft., Bp., 1995., 226.

áthidalhatatlannak, kibékíthetetlennek a vers… szerkezet víziója."[3] Mindezek után vettem a bátorságot, s bár nem tágabb fogalmakban gondolkodtam, de napjaink sajátos szemüvegén keresztül kezdtem el olvasni újra és újra a balladákat: megtalálom-e a bűnt, megnevezhetem-e a bűnöst, és mennyire tartom igazságosnak a kiszabott büntetést?
„*Az Arany-művekben megjelenő balladai végzetet, bűntető lelkiismeretet, sors, fátum, acélos erejű tragikum működését… a talajtalanná vált modern ember szilárdság-, megkötöttségvágyának többoldalú, többirányú projekciójának*"[4] nevezi Nyilasy Balázs.

[3] NYILASY Balázs, *Arany János*, Budapest, Korona Kiadó, 1998., 131.
[4] Uo., 130.

2. A balladák

Ahhoz, hogy helyesen lássuk és értékelni tudjuk Arany János balladáinak a helyét a magyar és a világirodalomban, mindenekelőtt érdemes megvizsgálni, milyen előzményei és hagyományai voltak a balladaírásnak.

A klasszicizmus, mely nem kedvelte a vegyes műfajokat, még nem ismerte vagy legalább is nem művelte a ballada műfaját. Gyulai Pál szerint egy egészen modern műfaj, melyet a műköltészet mindenütt a néptől vett át. S alig száz év múlva már azon gondolkodnak, hogy milyen jövője lehet ennek a műfajnak, születnek-e még balladák. Nemes Nagy Ágnes a tárgyias költészetben találja meg azokat az elemeket, melyek a klasszikus balladákból még tovább élnek.

A XVIII. század közepén Percy skót püspök különös ó-angol népköltészeti gyűjteményt tárt a világ elé. Darabjaiban volt lírai elem is, mint a dalokban szokásos, érzelem itatta át őket, de az egésznek a gerincét inkább az elbeszélés alkotta, mely élénk párbeszédekben, tehát drámai formában bomlott ki. Az esemény a legtöbb esetben borongós, sőt tragikus, leginkább történeti jellegű. Percy ezeket a skót „valad" szónak megfelelően, „ballada" névvel jelölte meg.

A költemények különös szépsége hamarosan ámulatba ejtette a világot. Nagy német költők: Bürger, Goethe, Schiller, Herder tanulmányozni és utánozni kezdték az új műfajt. A németség szélsőséges, szentimentális hajlamának megfelelően inkább a tárgy kísértetiessége ragadta meg őket.

Nálunk Kölcsey írta az első műballadát, *Róza* címmel, de még a jó néhány évvel később keletkezett *Szép Lenká*ban is a kísérteties, megrendítő tárgy áll előtérben. Hogy miért történik az esemény úgy, ahogy történik, arról nemigen tudunk meg semmit. A *Csákányi vérmenyekző* balladában történelmi témát dolgoz fel, visszavisz a török hódoltság idejébe, Vörösmarty Mihály *A túlvilági kép* című balladája valójában egy szerelmes férfi lázálma. S hogy csak lázálomról van szó, s nem egy bomlott elméjű szerető a főhős, ki féltékenységében megölte kedvesét, csak a mű végén derül ki. A lázas beteg felébred, s maga mellett látja kedvesét, ki féltőn ápolta szerelmét. A ballada innen idillre vált, sőt! Az ébredező férfi az utolsó versszakban így „köszönti" párját:

"Oh hölgy, az isten gyönyörűl
Teremte tégedet!
S szerelmed üdvösséget is
Ad a gyönyör felett."[5]

Bajza József, Czuczor Gergely és főként Garay János szintén próbálkoztak a balladaírással, de náluk inkább szónokiassá vált a ballada. Czuczor Gergely *A legszebb ének* című műve egy „fordított *A Walesi bárdok*": két lantos verseng, hogy ki tudja szebben elzengeni a díszteremben az országnagyok gyűrűjében ülő és ünneplő „dicső Hunyad király fiának" tetteit. Az első lantos az ősz agg – akár Aranynál – a második az ifjú, ki a király szerint megnyerte a versenyt. Az uralkodó az eredményhirdetés kapcsán így köszönti a „gyűlt népeket":

"Üdvözlöm én a nemzetet,
S szivembe foglalom,
Javára leni nem szünend
Tanácsom és karom,
Szegény, s nyomott ügy őrfala
Lesz a királynak udvara."[6]

Ezek a szavak mélyen megindítják, megérintik a hallgatókat. (1837-ben, amikor ez a ballada született, és sajnos később is csak ábránd volt egy ilyen királyi udvar.) A „versenyt" mégis az öreg bíboros, Szécsi dönti el:

"Áldás, uram, reád.
A nemzet íme néked is
E nap jutalmat ád,

[5] SZALAI Anna (szerk.), *Vörösmarty Mihály költői művei*, 1. kötet, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1981., 298.
[6] Magyar Elektronikus Könyvtár: http://mek.niif.hu/04700/04768/04768.htm#184, 2009-11-11

Te mondál legszebb éneket,
S díjúl nyerél hű szíveket."[7]

Az a nagy nemzeti mozgalom, amely 1825 óta nőttön-nőtt, és mindinkább magával ragadta a szellemeket, a költői műfajokra is kihatott, és átalakította a balladát.

Garaynál, aki az új irány legjellemzőbb kifejezője volt, a ballada hangja a szónokias pátosz lett, melyből a megyegyűlések hazafias basszusa hallatszott ki.

2.1. A népballadákról

Új fordulatot a világirodalmi műveltségű jobbágyfi, Erdélyi János, hozott *Népdalok és mondák* című háromkötetes gyűjteményével, mely éppen a szabadságharc előtt készült el. Kísérő nagy tanulmányában irányelvül kimondja: „*Vegye fel a művelt költészet a népinek tisztaságát, minden törvénytől független, merész szókötéseit, szólásmódjait…*"[8] A székely Kriza János is ekkor kezdte el munkáját, összefoglaló népköltészeti gyűjteménye, a *Vadrózsák*, azonban csak később jelent meg. A kötet előszavában ezt írja: „*Ilyen népi ereklyék teszik Gyűjteményem nagy részét s jórendin a balladák és rokonneműek fognak figyelmet ébreszteni, amint hogy máris irodalmi méltánylást nyertek. S e nemzeti nyelvünk- s irodalmunkra nézve megbecsülhetetlen kincsek – mondhatni természaranyak – veszőfélben vannak.*"[9] Ezekben a népköltészeti gyűjteményekben rendkívül sok balladával találkozhatunk. Mint látjuk nálunk is megvoltak a népnek a maga balladái, de – mint már az előzőekben utaltam rá - költőink leginkább nem innen merítettek, hanem a német műköltészetből. A XIX. és a XX. század magyar népmese- népdalgyűjtőit számba venni komoly feladat lenne, de ha már nem teszem, azért Kodály Zoltán és Bartók Béla nevét mindenképpen meg kell említenem. Bartók Béla a gyűjtött népballadákhoz, népdalokhoz, népénekekhez kapcsolódó dallamok vizsgálata során jutott arra a megállapításra, hogy a népköltészet történelmi rétegei alapján régi stílusú és új stílusú műveket különböztethetünk meg. Az új stílus „*többet jelent, mint egyszerűen egy új formai tendenciának az elterjedését,*

[7] http://mek.niif.hu/04700/04768/04768.htm#184
[8] TŐRÖS László, *Arany János Nagykőrösön*, Nagykőrös, 1978, 143.
[9] KRIZA János, *Székely népköltési gyűjtemény*, Magvető, 1956. 397.

tartalmi jegyekben, szemléletben, valóság-ábrázolásban is megváltozott"[10] a népköltészetünk. Az egyik ilyen fontos elem, hogy „*az újstílusú balladák – szemben a klasszikusokkal – nem konfliktust ábrázolnak, hanem egy-egy tragikus, szomorú, halállal végződő eseményt mondanak el.*"[11] A Balladás-gyűjteményeket fellapozva mi is megállapíthatjuk, hogy a régi stílusú balladák estében sokkal több tematikus csoportot különböztet meg a szakirodalom, mint az új stílusúak esetében. Az utóbbiakban, mint új téma jelentek meg a betyárballadák. Hogy a fentieket bizonyítsam, Kallós Zoltán gyűjtése alapján összeállított *Balladák könyvé*ből kigyűjtöttem a balladai témákat. (Lásd 1. táblázat!) És természetesen a már idézett *Magyar népballadák* című kötet témajegyzéke is hasonló összeállítású.

A régi és az új stílusú balladák kialakulásában, megszületésében viszont hasonló, sőt azonos elemeket fedezhetünk fel. Ortutay Gyula három ilyen elemről, elvről ír a Magyar népballadák előszavában: a szájhagyomány, vagyis a továbbadás és megőrzés; a variáció, azaz a szájhagyományt sok-sok változat terjeszti; valamint a szelekció, a változatok közül az él tovább, amit befogad egy-egy közösség. A megszületett művek rögzítése már nem a közösség feladata volt. Erre voltak hívatottak a már fent említett (és a többi meg nem nevezett) népmese- és népdalgyűjtők, kik állhatatos szorgalommal gyűjtötték össze ezeket a felbecsülhetetlen kincseket.

Arany János volt az első magyar költő, aki az összegyűjtött „termésaranyakat" megcsodálta, értékeit felismerte, azaz „eltanulta" a magyar népballadák hangját, szerkezetük varázslatos hálóját felfedte, és újra szőtte saját költeményeiben. „*A népballada nemcsak formai minta,* hanem *a nép eszejárásának, lelkületének megfelelő mondanivaló-alapot is jelent akár a morális, akár a történelmi témák szempontjából. Ismeretes például a székely népballadák gazdag képzeletvilága, sejtelmes forrósága, friss zeneisége*."[12]

A népballadák hatására Arany – a Garay- vagy Czuczor-féle balladákhoz képest – korszerűbbé, élőbbé varázsolta az egész ballada műfajt, nemcsak a népi témájú, hanem a történelmi balladát is. Balladáiban a népi balladák szerkezetéből kiindulva, magasabb rendű szerkezeti formákat hoz létre, a forma új, harmadik dimenzióját teremti meg. A művészi alakításnak egyszerű, de a maga nemében tökéletes változatai az olyan

[10] ORTUTAY Gyula (szerk.), *Magyar népballadák*, Bp., Szépirodalmi kiadó, 1968. 769.
[11] Uo., 778.
[12] SIMON István, *A virágfa árnyékában*, Szépirodalmi kiadó, Bp., 1964. 19.

balladák, mint *A hamis tanú*, *Rozgonyiné*, *Mátyás anyja* stb.: a költő az eseményeket egyvonalúan fejleszti, de mesteri módon fogja össze; drámai módon villantja föl a csomópontokat; az egymásra következő mozzanatokat a forma és a hangulat egysége tartja össze. Arany a népballada hangját, szerkezetét és ritmusát a legmagasabb költői szférába emeli. A balladánál egy műfaj sem nyert többet, és egyik sem merített több erőt és bájt a népies mintákból.

2.2 Arany balladái

De mielőtt mélyebben belemerülnénk Arany János balladáinak tanulmányozásában, nézzük meg, mit is tudunk magáról erről a műfajról!

„ *A ballada eredetileg* olyan *műfaj, amelyben a szó, a dallam és a tánc még osztatlan egységben jelent meg. Közösséghez van kötve előadásában: epikus táncdal, amelyet énekelve és táncolva, valósággal dramatizálva adtak elő. Ma ebből a fajtából inkább tréfás gyermekjátékokat ismerünk, hihető, hogy ilyen alkatúak voltak egykor a tragikus történetek is. A > ballada < név maga is a táncot jelentő olasz > ballare < igével függ össze. Ezzel az előadásmóddal velejártak bizonyos szerkezeti sajátosságok: a közvetlen megszólaltatás vagy a párbeszéd túlsúlya az elbeszélő elemmel szemben, ismétlődések, refrén, párhuzamosság és fokozás az előadásban. Arany egy megjegyzése szerint azt a történetet, amelyet így > megjátszottak <, előadók, hallgatók is jól ismerték, ezért nem kellett töviről-hegyire elmondani, hanem csak kiemelkedő jeleneteit, fordulópontjait kiszínezni.*”[13] Szerkezete különös módon világítja meg az eseményeket; a fény és homály elosztása az, ami a balladai elbeszélést oly rejtelmessé és mégis érthetővé teszi. A balladának van egy külön perspektívája, mely bizonyos részleteket egy-egy hirtelen villanással megvilágít, másokat pedig homályba borít, de oly művészettel, hogy a megvilágított részek éppen azok, amelyekből képzeletünk az egész cselekmény képét megalkothatja. A balladában – mint éji sötétben egy fényképezőgép vakulámpájának felvillanásakor – mozzanatokat látunk, melyek az elbeszélés egyes jeleneteit egy-egy percre, pillanatra megvilágítják: ha a balladaszerző meg akarja velünk ezen egyes megvilágított jelenetek kapcsolatát és jelentését értetni, szükséges, hogy e

[13] BARTA János, *Arany János*, Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953., 112-113.

jelenetek oly jellemzőek legyenek, hogy belőlük kiegészíthessük a megelőző és a következő eseménysort. Néhány láncszemből az egészet kell megsejtenünk.

Arany a *Széptani jegyzetek*ben így ír a balladáról és a románcról: „*E két költeményfaj közt nehéz elválasztó falat húzni. Közös jellemük az, hogy bennök az eposzi tartalom lírai alakban jelenik meg: tehát lantos eposzok. Minél dalolhatóbb a románc és a ballada, annál jobb az. Így nem annyira a cselekvény teszi lényegét, mint az előadás. Újabb időben azonban azon különbséget teszik köztök, hogy a balladában ugyanazon végzetszerűség uralkodik, mint az eposzban; míg a románca hőse önállóan cselekszik. Amabban tehát a csodás szerepel, itt a hős jelleme. A tündérkirály pl. Goethetől, ballada, míg nagy részére magyar balladáinknak a románca név illenék (pl. Az ősz bajnok, szilágyi és Hajmási, Kont stb.).*”[14] Szász Károly költeményeiről írott bírálatában Arany a következőket mondja a balladáról: „*Természete a balladának s annál inkább minél népiesebb, hogy nem tényeket, hanem a tények hatását az érzelemvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki mennél erősebben*.”[15] Felfogása szerint: „*Idegen érzelmeket helyesen tolmácsolni a legnehezebb feladat költőnek. Ki kell vetkőznie saját énjéből, egy egészen más egyén világába kell áthelyezkednie, szóval a legnagyobb tárgyiasság mellett lírai érzelmeket költeni: ez nem könnyű dolog. Saját örömünket, fájdalmunkat önteni dalba, vagy elégiába: ez inkább sikerül, idegen lelkiállapotokat eposzilag vagy drámailag feltüntetni: ez sem oly nehéz, de lírai fokra emelni: valóban az.*”[16]

1853 az első válsághullámból kibontakozó költészetének esztendeje: a balladák sorozata, melyet a *Rozgonyiné* 1852-ben mintegy előkészít, e kibontakozás tanúsága és eredménye. Világos utáni válságaiban a hivatás, a nemzet iránti kötelesség, vagyis egyfajta „erkölcsi parancs” hozott mindig megoldást. A balladákban is ez a parancs jut szóhoz: a költő elfordul tulajdon szenvedéseinek képétől, nem vall tovább önmagáról, feladja személyességét, hogy egy nem kevésbé személyes ügynek, a nemzet ügyének szentelje költészetét. Ekkor született balladái a Bach-korszak viszonyaihoz igazodnak, célzatuk a korhoz szól, témáik a helytállás, a hősiesség, a feladatvállalás, az önfeláldozás eszméit hordozzák. Ezek a művek tehát szorosan kapcsolódnak Arany

[14]SZABÓ József (szerk.), *Arany János válogatott prózai munkái*, Magyar Helikon, 1968., 957-958.

[15] *Arany János breviárium*,Vál., szerk. KOZMA Dezső, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1982., 150.
[16] Uo., 150.)

Világos utáni válságához, s a kivezető utat jelentik, eszmeileg éppúgy, mint művészileg. A nemzeti érzület ápolását, ébrentartását a Bach-korszakban nem lehetett egyenes úton, nyíltan programszerű versekkel szolgálni. Ebben a korban nem volt szükség a történelmi ürügyekre és a közvetlen példákra, maguktól is voltak bőven. Mindezek megírásához akkor még az eposznál is kedvezőbb műfajnak ígérkezett a ballada. Amit Arany az ötvenes évek elején eposzi kísérleteiben még nem tudott megoldani, azt a balladáiban sikeresen létrehozta.

Arany a költészetet menedéknek tekintette, - ez a menedék azonban csak úgy lehetett hatékony, ha értelemmel bírt. Értelmet pedig számára csak a nemzet szolgálata, a nemzeti fennmaradás körüli munkálkodás nyújthatott. Ilyen szolgálat és munkálkodás alkalmát és lehetőségét a balladák teremtették meg.

Késői korszakában az *Őszikék* lírai darabjainak szomszédságában éled újra Arany balladaköltészete. Ami a tartalmát illeti, ez a kései balladás korszak nem az előzőnek a vonalát folytatja tovább. A népi világ, az ősi paraszti hiedelmek, illetve Arany korának új világa ihletik ezeket a balladákat. Ennek az új balladasorozatnak uralkodó eleme a babona, a kísértetiesség, a látomás; szereplői különös teremtmények, akik valamilyen formában babonának, rontásnak, kísérteties varázsnak az áldozatai. A kései balladák teljesebb népszemléletről tanúskodnak: sokoldalú láttatás, lélektani elmélyítettség jellemzi őket. Talán az abban a korszakban kibontakozó pszichológia tudománya világíthatja meg e művek modernségét látszólag archaikus formába burkolva.

Ha számba vesszük mindazokat az érzelmeket, melyek fontos szerepet játszottak Arany korábbi lírájában, de teljességgel hiányoznak az *Őszikék*ből: ismét csak egy ábránd szertefoszlását kell meglátnunk. Végképp szertefoszlott Aranynak az az ábrándja, hogy a Világos utáni évtizedek nemzeti mozgalmai még elvezethetnek valahová, még előkészíthetnek valamilyen méltó sorsot és helyzetet az ország számára. Bűn és bűnhődés témái, melyek a nagykőrösi balladáknak csak egy részében szólaltak meg, ekkorra egyeduralkodóvá válnak. Az *Őszikék* balladái komorabbak, mint a nagykőrösiek. Emezek között még derűs vagy hősi darabokat is találunk – az *Őszikék* balladái ellenben kivétel nélkül bukásokkal és katasztrófákkal végződnek. Az a remény, amely a történelmi balladákban élt, - az újbóli felemelkedés, a kitartás reménye – most már meg sem jelenik, sőt hősi románcok, történelmi balladák sem születnek Arany tolla

alatt. Arany művei egykor az élet, a boldogság, a győzelem eljátszásának vétkétől óvtak, - az *Őszikék*ben véglegesen és jóvátehetetlenül játssza el már mindenki az életét és a boldogságát: Kund Abigél éppúgy, mint az ország. Arany morálja az *Őszikék*ben egyetlen vétek köré összpontosul: a könnyelműség tragikus következményeire hivatkozik újból és újból, - valójában kora legfőbb vétkének is a pazarló, fényűző könnyelműséget tekinti. A könnyelműséget a kor kaotikus volta okozza inkább. A világ kiismerhetetlenné válik (megszűnt a teleologikus és kauzális világkép), a társadalom izolált egyénekre hullik szét (azaz érvénytelenednek a közösségi normák is). A céltalanság, kiismerhetetlenség, a világ labirintus-jellege a fő élmény. Ahol – vö. fenti pszichológiával való összevetést – már nemcsak az a kérdés, hogy mi a közösség, ahova tartozom, mi az élet értelme (stb.), hanem már az is, hogy ki vagyok, mi vagyok én?

2.3. Arany balladáinak népiessége

Ragadjunk ki egy-egy művet három fontos korszakból: az 1849 előttiből *Szőke Panni*t, a nagykőrösi korszakból az *Ágnes asszony*t és az Őszikék korszakból a *Tengeri hántás*t!

A *Szőke Panni* áll még a legközelebb a népballadákhoz. A költő kívülről szemlélve meséli el az egész történetet, nem nyerünk belátást sem az apa, sem a lánya lelkébe. Még nincsenek súlypontozva az események, a történetet egy folyamatban ismerjük meg. Az első öt versszak Panni fényes tündöklését, az utolsó három pedig bukását beszéli el.

Itt még különösen érzékelhető a népballadák hatása. Érezhető ez az egyszerű rímképletben (AA BB), és az ismétlésekben. A népballadáknak és általában a népköltészetnek is egyik kedvelt költői eszköze az ismétlés. Megtalálható az ismétlés a *Szőke Panni*ban is, de itt már nem szó szerinti mondatismétléssel találkozunk, mint a népballadáknál, hanem olyan ismétléssel, amelynek jelentése az ellentétébe fordul, ez már Arany bámulatos mondatszerkesztésének tulajdonítható.

„Szőke Panni henyélve ül,
Mégis cifra, majd elrepül;”[17]

és

„Panni nem szól, görnyedve űl,
Olyan rongyos, majd elrepűl;”[18]

„Jer, kiviszlek a mezőre,
Éledjen a lelked tőle.”[19]

és

„Vidd ki apja, vidd mezőre,
Szép, virágos temetőbe.”[20]

Érdekes, hogy Arany mennyire kedveli a szerkesztésnek azt a formáját, amikor ugyanazzal a mozzanattal, képpel zárja a költeményt, mint amivel indította. És micsoda különbség, kontraszt van a két kép között.

Ezt a szerkesztésmódot nemcsak a *Szőke Panni*ban, hanem az *Ágnes asszo*nyban is megfigyelhetjük. Arany a költeményt ugyanazzal a képpel, a patakban mosó Ágnes asszonnyal indítja és zárja. Ebben a balladában már sokkal inkább érződik a balladai homály, mint a *Szőke Panni*ban. Ott finoman célzott Arany arra, hogy mit is csinált Szőke Panni, és a költemény is időrendi sorrendben van felépítve. Az Ágnes

[17] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), Arany János összes költeményei, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 29.
[18] Uo., 29.
[19] Uo., 29.
[20] Uo., 29.

asszonyban ellenben már rögtön a dolgok közepére érkezünk, bár nem tudjuk, hogy Ágnes asszony miért mossa valójában a leplét, hiszen ő ezt vallja:

„… csibém vére
Keveré el a gyolcs leplet."[21]

Még mindig értetlenül szemléljük őt, amint a tömlöcbe vezetik. A börtönben a kezdődő őrület tüneteit látva elgondolkozunk azon, hogy vajon mit követhetett el ez az asszony. És csak a mű közepén derül ki a bűne: férje meggyilkolása. Most értjük csak meg reggeli izgalmát, ahogy gyorsan mosta a leplet; most értjük meg igazán, hogy minek a súlya nyomja a lelkét.

A bíróság látva őrületét felmenti őt a büntetés alól, és újra feltűnik szemünk előtt a leplét mosó asszony:

„Lepedőjét újra mossa,
Fehér leplét, tiszta leplét
A futó hab elkapdossa."[22]

Eddig a pontig a szerkezetben az események domináltak, innentől azonban már csak egy esemény van: a lepedő mosása. A költő az állandó cselekvéssel szemben a változást állítja középpontba: a változást, amely Ágnes asszony külsején és a mosott lepel állagában jelenik meg, eleinte véres leplét mossa, majd fehér leplét, s végül „ régi rongyát mossa, mossa".

Arany mesterien alkalmazza versében a paraszti beszéd fordulatait, ezáltal oly hihető az egész költemény és a helyzet. Ilyen kifejezések például: „csitt te, csitt te!" és a következő megszólítások: csillagom, galambom, fiam. De fontos kiemelni, hogy nem a paraszti szóhasználattól lesz egy mű népies, így Arany népiességét sem csak a szavakban kereshetjük. De milyen művészi erővel bírnak rövidke és találó leírásai: a sugárka, mely behatol Ágnes asszony cellájába olyan piciny, hogy „mind belefér egy fél

[21] Uo., 244.
[22] Uo., 244.

szembe". Szinte bámulatos, hogyan tudott ennyi tartalmat ilyen csodálatosan tömörítve elmondani Arany, mint ahogyan a következő két verssorban tette:

„Csendesség van. Hallgat a száj,
Csupán a szemek szavaznak."[23]

És micsoda költői kép bontakozik ki a szemünk láttára a következő versszakban:

„Nosza sírni, kezd zokogni,
Sűrű záporkönnye folyván:
Liliomról pergő harmat,
Hulló vízgyöngy hattyu tollán."[24]

Ha a Szőke Pannival összevetjük, jól érzékelhető a különbség: egyrészt az Ágnes asszony szerkezete bonyolultabb, másrészt a vers ritmikai felépítése is. Az egyes versszakok rímképlete: XAXAY…XBXBY…

És fontos megemlítenünk azt a refrénszerű sort, amely minden versszak végén megtalálható:

„Oh! Irgalom atyja, ne hagyj el." = Újszövetség, Pál, Korinth./2. 1/3 a forrás.

Szinte hallani véljük, ahogyan Ágnes asszony hol halkabban, hol hangosabban motyogja magának ezt a pár szót. De olykor érezhetjük, értelmezhetjük úgy is, hogy maga a narrátor vagy mesélő rebegi el minduntalan ezt a fohászt, hogy az a sok-sok szörnyűség vele vagy családjával meg ne essen.

1919-ben Nagyszalonta környékén Fekete Jánosné idős parasztasszonytól a *Sára asszony* (*A férj-gyilkos asszony*) című balladát jegyezték föl. A két mű közötti rokonság könnyen kimutatható: témájuk azonos, mindkét műben a refrén, nyomatékosító, fokozó

[23] Uo., 244.
[24] Uo., 244.

szerepe vitathatatlan. Több a témában mélyebben elmerülő irodalmár is arra a következtetésre jutott, hogy Arany ismerhette, ismerte a férj-gyilkos asszony történetének helyi, népi változatát. Érdekes az is, hogy „*Gyulai Pál, a ballada forrásában valóságos élményt gyanított. S kiderítette, hogy amikor Arany Geszten nevelősködött, a környéken egy szótlan parasztasszonyt ismertek, aki napestig mosott a patakban*."[25] Itt jegyzem meg, hogy Sáfrán Györgyi *Arany János és Rozvány Erzsébet* című művében[26] vizsgálja, s nem egy érvvel alá is támasztja azt a Rozvány családban élő hagyományt, hogy a család egyes alakjai, elsősorban Rozvány Erzsébet ihletője volt a költőnek, s a tragikus emberi sorsa bizonyos áttételekkel Arany egyes nagy költeményeinek alakrajzát (*Katalin, Toldi szerelme*) is befolyásolta. A „hús-vér alakok megjelenése" a művekben nem bizonyíték, még csak nem is érv a népiesség mellett. Ellenben egy példa lehet arra, hogy milyen sokfelől lehet megközelíteni egy-egy irodalmi művet.

De térjünk vissza az eredeti mederbe, Arany népiességéhez! Mesterien megszerkesztett vers az *Ágnes asszony*, de ha összevetjük a *Tengeri-hántás*sal, szerkesztettség tekintetében mégis mögötte marad.

Arany János a *Szőke Panni*ban mint egy kívülálló mondja el az eseményeket, az *Ágnes asszony*ban már inkább tud azonosulni hősével, de mint kívülálló szemléli. A *Tengeri-hántás*ban azonban már nem ő mondja el a történetet, hanem a narrátor is külön „szerepet" kap. Dalos Eszti tragikus története tulajdonképpen a narrátor „meséje" során bontakozik ki: este körülülik a tüzet a leányok és a legények és miközben a kukoricacsövekről leszedik a héjat, beszélgetnek, énekelnek, mesélnek. Egy ilyen meséből ismerjük meg Dalos Eszti és Tuba Ferkó szerelmét és végzetét. Varázslatossá és egyben élethűvé teszik a szituációt, illetve pontosabban megvilágítják a környezetet a narrátor kiszólásai:

„Teli a hold, most buvik fel"[27]

Vagy

[25] UNGVÁRI Tamás, *Poétika*, Maecenas, 1996. 231.
[26] SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, (Irodalomtörténeti füzetek), Akadémia Kiadó, 1960.
[27] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), *Arany János összes költeményei*, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 382

„Ne aludj, hé! Vele álmodsz”.[28]

Ezzel a költői eszközzel élve Arany egy csodálatos kapcsolatot teremt a mese és a valóság között. Így épül be a műbe a nép szókincse mellett a népi hitvilág is. Az egyes versszakok felépítése szinte ötvözni látszik a *Szőke Panni*ét és az *Ágnes asszony*ét. Rímképlete: AAXBXB…CCXDXD… Az egész költemény olyan megszerkesztettségről tanúskodik, és egyben olyan mély gondolatokat és érzelmeket hordoz, hogy méltán illeti Arany balladái között megkülönböztetett figyelem.

2.4. Arany balladakorszakai

Riedl Frigyes Aranyról szóló művében nemcsak kettő vagy három, hanem négy balladakorszakról ír. Az ő felosztásában is megtalálható a már fent említett két kiemelkedő balladás korszak: a nagykőrösi és az Őszikék korszak. A másik két korszakot Riedl a nagykőrösi balladák megszületése előtti időkre teszi. Érdemes közelebbről is megismerkedni Riedl Frigyes korszakolásával:

A kezdetek kora. Ekkor még csak zsánerképeket rajzol, egy-egy jelenetet. Bonyodalom még nincs, csak szomorú, sőt tragikus emberi sorsok, keretbe foglalva. Ilyen a varró leányok párbeszéde, ilyen a Szőke Panni sejtető, célzó módon elbeszélt szomorú története. Ebben a korszakban a ballada hangja egészen népies, tárgya a magyar történetből való (*Rákócziné, Rozgonyiné*). Az előadás modora Petőfi hatását mutatja.

Az ötvenes években a balladákban a homály sűrűbb, a lelkiismeretbeli összeütközés súlyosabb, az elbeszélés izgatottabb. Az átmenet ehhez a virtuóz balladastílushoz *A honvéd özvegye* alkotja, a végletes fájdalom ama költeménye, melyben Petőfi szelleme megjelenik özvegyének új menyegzőjén.

A balladák utolsó csoportja 1877-ből való, abból a nevezetes évből, melyben Arany egyszerre újból megtalálja önmagát. A tömörítés és a drámaiság még fokozódik: a történeti tárgyak elmaradnak. Az egyes szavak súlya nő: a költő mindinkább végletes szenvedélyektől feldúlt nagy jelenetekben összpontosítja a cselekményt. A legkisebb részlet is nagy művészi érzékkel van kidolgozva. (Lásd a táblázatot a mellékletben!)

[28] Uo., 382.

Meg kell jegyeznünk, hogy Arany balladáit nemcsak korszakok szerint lehet, és nemcsak korszakok szerint szoktuk csoportosítani, hanem például témájukat, olykor hangulatukat tekintve is. Arany balladái közt a derűsebb színezetűek a komorabbakkal váltakoznak. Balladáinak kétféle csoportjára maga Arany is figyelmeztet a már idézett *Széptani jegyzetek* című munkájában. (Jegyzeteit nagykőrösi tanársága idején tanítványainak mondotta tollba.) A fent említett mű együtt tárgyalja a balladát és a románcot, s Arany megjegyzi, hogy „*E két költeményfaj közt nehéz elválasztó falat húzni.”*[29] Annyira nehéz, hogy balladái olvastán alig-alig vesszük észre: azok nagy részben románcok. A románcos balladákban világosabb a színezet, kevéssé érvényesül a „balladai homály”, s mindig felemelő a tragikum érzete. A „tiszta balladák” homályosabbak, talányosabbak a románcosoknál; cselekményeik a meghasonlás, a végzet drámáit tömörítik, mintha ezek az alkotások közvetett úton azt a lelkiállapotot vetítenék ki, tárgyiasítanák, mely Arany 1852-es válságlíráját jellemezte. Méltán látja Riedl ezekben a balladákban a bűn és bűnhődés drámáit. A balladák e második csoportja határozottan lélektani jellegű, a lelkiismeret-furdalás, az őrület drámai folyamatai zajlanak le bennük, s egy szigorú, érzékeny erkölcs tanulságai világosodnak ki alapeszméjükben. Arany sommásan jelzi a két változat különbségeit: „*a balladában ugyanazon végzetszerűség uralkodik, mint az eposzban; míg a románca hőse önállóan cselekszik.”*[30]

[29] SZABÓ József (szerk.), *Arany János válogatott prózai munkái*, Magyar Helikon, 1968., 957.
[30] Uo., 957-958.

3. *A bűn és bűnhődés motívuma Arany balladáiban*

Dolgozatom témájául én ezeket az úgynevezett tiszta balladákat választottam, ezekkel kívánok foglalkozni. Közülük is azokkal, amelyekben hangsúlyosan megjelenik a bűn és bűnhődés motívuma.

- *Szőke Panni* (1847)
- *A hamis tanú* (1852)
- *V. László* (1853)
- *Ágnes asszony* (1853)
- *Árva fiú* (1855)
- *A walesi bárdok* (1857)
- *Tengeri-hántás* (1877)
- *Az ünneprontók* (1877)
- *Éjféli párbaj* (1877)
- *Tetemre hívás* (1877)
- *A kép-mutogató* (1877)

Ezekben a művekben a bűn és a bűnhődés motívumaival találkozhatunk. De különbözők a bűnök és különbözők a büntetések.

Milyen bűneik is vannak e balladák hőseinek?

Szőke Panni „rossz útra" téved; a hamis tanú, mint a vers címe is jelzi, hamisan esküszik; Ágnes asszony felbujtja szeretőjét férje meggyilkolására; az árva fiú „anyja" kizárja gyermekét a hidegbe és kegyetlenül bánik vele; V. Lászlót és Edward királyt a gyilkosság súlya nyomja; a Tengeri-hántásban Tuba Ferkó elhagyja szerelmét; Az ünneprontók című ballada tivornyázói nem hajlandók imával megülni az ünnepet; Bende vitéz az Éjféli párbajban nem tisztességes módon nyeri el jegyese kezét; Kund Abigél a Tetemre hívásban kacérságával idézi elő a tragédiát; A kép-mutogatóban a zord atya nem hajlandó leányát az íródeákhoz adni.

Mint látjuk, ahány ballada, annyi bűn, és bizony nehéz lenne őket a bűn nagysága szerint osztályozni. Mert a legártalmatlanabbnak tűnő bűn, - napjainkban már sokak szemében nem is bűn, sőt! – Kund Abigél kacérsága (*Tetemre hívás*) milyen súlyos következményeket von maga után, sőt a következmények egész sorát.

Ha a bűnhődésformákat vesszük sorra, akkor bizonyos osztályozási szempontok szinte maguktól adódnak: a büntetés vagy kívülről jön vagy belülről. A kívülről jövő büntetést másképp úgy is mondhatnánk, hogy a Sors büntette meg őket, utolérte őket a Végzet.

3.1. A bűn és bűnhődés motívuma Arany kortársainál

Az a Végzet-motívum, amely feltűnik Aranynál, megjelenik Gyulainál, Keménynél és Madáchnál is. Mindegyiknél megtalálhatjuk a bűn és a bűnhődés motívumát. Viszont a bűn fogalma például Gyulainál és Keménynél egészen másféle értelemmel bír, mint Aranynál. A bűn fogalma Gyulainál is, Keménynél is kitágul, s még az erény fogalma is helyet nyerhet benne, - feltéve, hogy az erény esztelenséggel, túlzással, oktalansággal párosul.

Gyulai 1848-as kritikája is benne foglaltatik abban a szemléletben, amelyben elítéli a lázadást: a téves, a vakmerő, a dolgok „kényszerűségével" nem számoló lázadást.

Gyulai és Kemény egyaránt elítélik a túlzott szenvedélyt, olyan vétségnek tartják, amely maga után vonja a bűnhődést. Az 1848-49-es szabadságharc bukása után, mivel úgy érzik, hogy a bukás oka a szenvedélyesség, illetve a logikusan előre föl nem térképezett lépések sorozata volt, arra törekszenek, hogy megóvják hazájukat és nemzetüket még egy ilyen bukástól. Kemény és kortársai a tragikum által a maguk politikai és erkölcsi elveinek igazolására és propagálására törekedtek. Az ő szemükben a tragikum formái voltak a legalkalmasabbak egyfajta erkölcsi és politikai szemlélet meghirdetésére, példázására. A szenvedélyesség által bukásokba hajszolt hősök példájával éppen azt akarták bizonyítani, hogy a tragikum éppen, hogy nem elkerülhetetlen: a Végzetet nemcsak el lehet, de el is kell kerülni. Gyulai szerint csak az okosság határai közt megmaradó, a tévedéstől, a vakmerőségtől mentes szenvedély révén kerülhetjük el a Végzetet. Kemény pedig éppen arra akar megtanítani, hogy megmeneküljünk a végzettől – illetve, hogy okos előrelátással fogjuk be a végzetet a

magunk szekerébe. Erkölcsi szigorra azért van szükség tetteinkben; a könnyelműséget, az ábrándosságot azért kell kerülnünk, hogy a tragikumot, a Végzetet elháríthassuk. Kemény *A rajongók* című regényében mutatja meg ugyanúgy, mint más műveiben is, hogy mi vár arra, aki képtelen lángoló szenvedélyektől mentesen élni. Műveiben nem a vak végzettel találkozunk, hanem egy felső erővel, mely nem egyéb, mint az események belső szükségszerű logikája: bűnre bűnhődés jár. A bűnös nem menekülhet végzete elől. Minden bűnért bűnhődni kell!

Nézzük meg, *A rajongók* című regényében mi Deborah és mi Elemér vétke, és mi a büntetésük! Deborah vétke, hogy lemondott szerelméről, engedelmeskedett az apjának, nem harcolt Elemérért. Elemér vétke, hogy ő sem küzdött szerelméért, inkább elment a városból. Azáltal, hogy nem küzdöttek önmagukért, magukra vonták a végzetet. A Sors haragját. Elemér halála büntetés Deboráhnak, Kassainak és Pécsinek egyaránt. A bűn és bűnhődés motívuma a regény más pontjain is megragadható.

Mint már fentebb említettük, Kemény írói világában gyakran találkozhatunk a bűn és bűnhődés motívumával, a bűnhődő alakokkal. Bár néha a bűn csak valami csekélység, egy észrevétlen mozzanat, de ebben itt a Sors szigorúan büntet minden vétket.

A Végzet elfogadása, illetve szembefordulás a végzettel: íme az 50-es évek kedvelt témája. Kemény a leküzdhetetlen végzetet, a megfellebbezhetetlen fátumot szólaltatja meg. Arany hisz a Végzet legyőzésének lehetőségében, hisz abban, hogy meg lehet fordítani a fátumot is, ha hibáinkat, könnyelműségünket leküzdjük, ha felelősséggel élünk, ha kitartunk a nagy események, az ember sorsát és a történelmét irányító elvek, igazságok mellett. Aranynak ez az elve főleg a történelmi tárgyú balladáiban érvényesül.

A fejezet elején említettem Madách nevét is, ő egy egészen más szemszögből közelíti meg a végzetet. A végzet kérdése számára a determinizmus elvében jelentkezik: *„ha „minden nagy eszme, nemes cselekmény konyhánk gőze csak" – úgy nincs értelme az eszmékért vívott harcoknak, szánalmas tévedés szülte a szabadságharcokat s a forradalmakat; s az ember, aki sohasem törheti át az anyag korlátait: az eszkimószín állati létére ítéltetett, s ez ítéleten nem tud változtatni. A végzet fogalma, mely Keményt és a liberális gondolkodókat annyit foglalkoztatja: a mechanikus materializmus, a természettudományos eredmények elterjedése után új arculatban jelentkezik: az anyag*

arculatában. Az anyag: végzet is, mégpedig a leginkább megfellebbezhetetlen. Ha a mechanikus determinizmus elve fennáll, úgy értelmetlen minden küzdelem, melyet történelme során az ember kifejtett. Hisz az anyagi meghatározottságot nem tudta leküzdeni, s létének értelmetlenségét a végzet értelmetlensége határozta meg."[31]

3.2. Mikor a sors büntet

Mint már említettem, a kívülről jövő büntetést másképp úgy is mondhatnánk, hogy a „Sors" büntette meg őket, utolérte őket a „Végzet". Itt van például a „kisasszony" Szőke Panni, a földesúri szeretővé züllött jobbágyleány, aki a városi nevelőben folytatja kikapós életét mindaddig, míg a felnőttkor hajnalán kiélten, betegen kerül vissza falujába, s otthon gunnyaszt rongyosan, míg a temetőbe ki nem viszik.

Néhány esetben viszont nem közvetlenül a sors büntet, hanem valaki révén bünteti meg a vétkest. A *Népdal* menyasszonya ugyanolyan léha életet folytat, mint Szőke Panni:

„Juhaj! de derék ruha ez a fejkötő:
Megfér ezalatt akármennyi szerető!"[32]

A sorsot vőlegénye testesíti meg, aki nem tűri, hogy menyasszonya továbbra is folytassa játékait, és megöli őt. *Az ünneprontók*ban a dudás a végzet megtestesítője, aki először megpróbál jó szóval hatni a tivornyázókra, majd mivel nem lehet szót érteni velük, elkezdi fújni a dudáját: „minden sark billeg a táncra". A dudás csak nem hagyja abba, és…

[31] SŐTÉR István (szerk.), *A magyar irodalom története*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965. 4. kötet., 345-346.

[32] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), Arany János összes költeményei, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 411.

„Éjfélt hogy üt a toronyóra közel,
Kénkő fojtó szaga terjedez el;
S mint szél ha forogva ragad port:
Ugy táncol el, egy bősz harci-zenére,
(Mondják, a pokol fenekére)
Az egész őrjöngő csoport."[33]

3.3. A lelkiismeret büntetése: az őrület

Barta János *Arany János* című monográfiájában is olvashatjuk azt a véleményt, mely az irodalmi kutatásokban is jelen van, miszerint balladái javarészében Arany már tévútra jutott: egyoldalú pszichologizmusba tévedt, mert a konfliktust hősei lelkébe helyezte, a társadalmi probléma helyett csak a lelkit látja, s belemerül az egyéni lelkiélet boncolgatásába. Akad olyan nézet is, mely azt is felrója, hogy Arany vétkes balladahősei „csak" belső büntetést kapnak, csak lelkükben bűnhődnek.
„*Először is csínján azzal a „csak" belső büntetéssel. Ott, ahol belső bíró van, többnyire szigorúbban, felejthetetlenebbül büntet, mint a külső. Arany ballada-hőseire is áll az, amit Katona mond a „Bánk bán"-járól: büntetés (ti. a külső büntetés) nekik már irgalom. Másodszor pedig az esetek nagy részében nem áll az, hogy Arany a konfliktust pusztán lelki síkra helyezi át. Való, hogy nem zárja le a konfliktust a nyers anyagi síkon, ott, ahol a küzdelem a fizikai síkon már látszólag megszűnt, folytatódik erkölcsi, eszmei síkon – s ennek színhelye nem lehet más, mint az ember tudata. (Pl. V. László és Edward lelkében nem puszta meghibbanásról van szó: a megöltnek vélt eszme küzd bennük tovább.*"[34] Benedek Marcell *Arany János* című művében a következőket olvashatjuk: „*Az elmegyógyászok nem igazolják Arany balladáinak gyakori tárgyát, a bűntudat okozta megőrülést – különösen annak olyan hirtelen föllépését, aminőt Kund Abigél esete mutat*"[35]

[33] Uo., 385.
[34] BARTA János, *Arany János*, Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1953. 117.
[35] BENEDEK Marcell, *Arany János*, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1970. 160.

A sors fura fintora, hogy szűk két évtizeddel a fenti idézet megjelenése után egy diktátor - az utolsó hónapjaiban, mint egy balladai hős a bűn terhe alatt összeroppanva – jelenik meg az akkor még hatalmat gyakorló állampárt, az MSZMP Központi Bizottságának zárt ülésén, s beszédet tart. …

Mindezek fényében nézzük meg a pszichológia felől, lehetséges-e a „bűntudat okozta megőrülés”! Dr. Hárdi István a *Lelki élet, lelki bajok* című könyvében a következőket olvashatjuk e témában: „*A modern szemlélet már túl van azon, hogy a lelki bántalmak, elmebetegségek keletkezését egyetlen tényezőre vezessék vissza. Régebben az orvosok megelégedtek egy-egy okkal. A középkorban az elmebajt ördögi megszállottságnak tulajdonították. Későbbiekben az erkölcsi szempontokat előtérbe helyezték és az „isteni büntetésnek” tartották az elmebetegségeket.*

A modern felfogás szerint egyedül az öröklés vagy külvilági hatásokra, mint egyetlen magyarázó okra való visszavezetés *nem kielégítő. A külső és a belső körülmények, a megbetegedett egyén külső adottságai, az őt ért hatások együttesen alkotnak bonyolult okozati láncsort. A teljes kép a leglényegesebb tényezők figyelembevételével, egymáshoz való viszonyuk elemzésével alakítható ki. Ezért beszélnek a modern szerzők többirányú megközelítésről, többdimenziós szemléletről.*”[36]
„*Különféle lelki megrázkódtatásoknak és lelki nehézségeknek kiváltó szerepük lehet; egy-egy lelki megrázkódtatás után átmenetileg kóros állapot jelentkezhet. Gondoljunk csak egy hozzátartozó elvesztésére, háború okozta csapásokra, stb.*”[37]

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg dr. Bánki M. Csaba *A beteg elme* című munkájában. „*Mit tudunk a pszichiátriai betegségek okairól? A legtöbb esetben kizárhatók az általános medicinában gyakran előforduló tényezők, mint baktériumok, vírusok, gombák, közvetlen fizikai vagy kémiai ártalmak. Ezért a figyelem két olyan tényezőre terelődött, melynek hatását a tapasztalati megfigyelések is ősidők óta alátámasztják: az öröklés és a környezeti ártalmak szerepére.*

A múlt század alapvetően mechanisztikus *gondolkodásában ez a kérdés alternatívaként vetődött fel: öröklés vagy környezet? Megfigyelték ugyanis egyfelől azt, hogy elmebetegek családjában gyakran sűrűsödik a betegség előfordulása, elmebeteg*

[36] HÁRDI István, *Lelki élet, lelki bajok*, Medicina Könyvkiadó, Bp., 1977. 175.

[37] Uo., 177.

szülők gyermekei között pedig több lesz az elmebeteg, mint egészségesek gyermekei között. Másfelől az is régóta közismert, hogy váratlan testi-lelki megrázkódtatások, tragédiák, de akár erős fizikai hatások is zavartságot, „elmezavart" válthatnak ki, mely néha tartósabb betegséggé is rögzülhet."[38]

Arany nem volt pszichológus, és a pszichológia sem állt, mint tudomány, olyan magas fokon, mint napjainkban. Így nincs kizárva, hogy Arany téves képet állított a megőrülés folyamatáról, s Benedek Marcellnek van igaza. Lehet, hogy én is tévúton járok, egyrészt mert nem vagyok pszichológus, másrészt a fent olvasható, saját szövegkörnyezetükből kiragadott idézetek alapján hibás következtetéseket vontam le. De egy dolog biztos: egy pszichológus sem tudná életszerűbben leírni az Arany balladáiban szereplő elmebeteg hősöket, mint ahogy maga Arany tette.

Évekkel ezelőtt pszichológia vizsgára készülődve kezembe került az *Alkalmazott pszichológia* című könyv. Emlékszem, hogy amikor a lelki betegségekhez értem, a szemem előtt sorra Arany balladahősei jelentek meg: Kund Abigél, Ágnes asszony, Bende vitéz, Tuba Ferkó, Edward király. Arany balladáiban az őrültség, a zavarodottság minden nemére és fokára találunk példát: V. Lászlótól kezdve, kit lázas álomképek zavarnak meg – Bende vitézig, ki őrjöngve tombol; egész sora a bűnösöknek, bűnözőknek, megdöbbentő példái a bűnhődésnek. Feltűnő, hogy e rövid lélegzetű művek a lelki megháborodás kórjeleinek mily gazdagságát tárják fel. Alig van lelki zavarnak vagy bomlásnak jele, melyet e beteg bűnösöknél meg ne figyelhetnénk.

A többi bűnhődő szereplőhöz képest legkisebb mértékűnek, talán V. László őrülete látszik. Nála még csak illúziókról beszélhetünk, mint a betegsége tünetéről. Mint tudjuk a szakirodalom szerint: az érzékelés és a felismerés kvalitatív zavarai az illúziók és a hallucinációk.

Illúziók a reális érzékelés téves, helytelen felismerései. Egészséges emberekben is félelem vagy fáradtság esetén könnyen kialakulnak, de a megtartott kontroll segítségével az egyén ezt könnyen korrigálja: fáradtan lefekszünk és a szomszéd szoba padlórecsegését idegen ember léteinek véljük.

„*Elmebetegségben – például* melankólia*, paranoia, skizofrénia, stb. esetén – az egyén elveszti ellenőrző készségét és a téves felismeréseit reálisnak tartja: az ételben*

[38] Dr. BÁNKI M. Csaba, *A beteg elme*, Medicina könyvkiadó, Bp., 1981., 39.

érzi a méreg ízét, a suttogásban őt szidalmazó vagy vádló hangokat hall, stb."[39] Ugyanezt figyelhetjük meg V. László rémlátomásaiban, amivel Hunyadi László esküszegő kivégzéséért bűnhődik. A beteg V. László lát, hall vagy érez valamit, de mást képzel a helyébe: mást, ami a benne élő emléknek rémes szüleménye. Amint a vihar körülzúgja a budai várat, V. László lázas álmából (abból az álomból, mely kínosabb az ébrenlét álmánál) felriad: álomképeiben a bosszúálló nép zúgását, Hunyadi László láncainak csörgését hallotta.

"Miért zúg a tömeg?
Kívánja *eskümet*?"
"A nép, uram király,
Csendes, mint a halál,
Csupán a *menny* dörög."[40]

De nemcsak illúziókkal találkozunk V. Lászlónál, hanem félelemmel és szorongással is. „*A vegetatív emocionális feszültség másik jellegzetes reakciója a félelem és a szorongás. Az inger, a konfliktus emocionális hatása meghaladja a szervezet tűrőkészségét, és a félelem, szorongás nagyon kellemetlen élménye mellett annak jellegzetes magatartási formái bontakoznak ki: az egyén fáradtnak érzi magát, képtelen koncentrálni, alvása elégtelen és kellemetlen álmokkal telített.*"[41]

"El! míg lehet s szabad!
Cseh-földön biztosabb."
"Miért e félelem?
Hallgat minden elem
Ég s föld határa közt."[42]

[39] LÉNÁRD Ferenc, *Alkalmazott pszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, 1973., 280.
[40] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), Arany János összes költeményei, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 220.
[41] LÉNÁRD Ferenc, *Alkalmazott pszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, 1973., 289-290.
[42] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), Arany János összes költeményei, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 220.

Maga a ballada valóságos mintája a drámai szerkesztésnek s egyben Arany lelkiismeret-rajzoló hajlamának. Szűk keretben két dráma zajlik le. Kísérő zenéül a dühöngő déli szél s az éjszakai zápor szolgál. A mese egyik szála a háttérben: a politikai foglyok, Kanizsa és Rozgonyi szökése a viharban. A ballada másik szálát az ifjú király lelkiismeret-furdalását követő rémlátásai és rémülete alkotják. A hűs cseppel szolgáló „hű cseh" nyugtatni próbálja a királyt:

"Uram, uram, ne félj!
László, tudod, nem él
S a *gyermek*, az fogoly."[43]

A végső megnyugvást s egyben a költői igazságszolgáltatást az a kehely hozza meg, amely cseh földbe juttatja a királyt.

"Itt a kehely, igyál,
Uram, László király,
Enyhít... mikép a *sír*!"[44]

Az őrületnek egy magasabb fokán áll Ágnes asszony. Nála már nem illúziókról beszélünk, hanem hallucinációkról. „*Hallucináció az ingerek (tárgyak) nélkül kialakuló észrevevés. Ez a téves észrevevés nélkülözheti a valóság jellegét, és nem vetül ki a külvilágba (pszeudohallucináció), máskor a valóság erejével jelentkezik (valódi hallucináció).*"[45] Ilyen értelemben Ágnes asszonynál valódi hallucinációról beszélhetünk. A szakirodalom ezen belül két fajtát különböztet meg: vizuális hallucinációt és auditív hallucinációt. Ágnes asszonynál magától értetődően vizuális hallucináció lép fel: éveken át mossa lepedőjéből a nem létező foltot, amit csak ő lát. A férje halálában bűnös Ágnes asszony történetét a nép életéből veszi a költő: Arany realisztikusan ábrázolja a patakban álló, lepedőjét mosó asszonyt, ugyanabban a

[43] Uo., 220.
[44] Uo., 220.
[45] LÉNÁRD Ferenc, *Alkalmazott pszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, 1973., 281.

helyzetben télen-nyáron, évről évre. Hogyan színezi, hogyan fokozza ugyanannak a rögeszmés cselekménynek a leírását?

Már a kezdő versszakban is a patakban találjuk Ágnes asszonyt, aki akkor a még „valóban véres" leplét mossa. A kezdődő őrület első jeleit a börtönben figyelhetjük meg:

„Mert, alighogy félre fordul,
Rémek tánca van körűle;
Ha ez a kis fény nem volna,
Úgy gondolja: *megőrűlne.*"[46]

Majd őrülete tovább fokozódik, mielőtt belépne a bírókhoz rendbe szedi magát: „Nehogy azt higgyék: *megbomlott*". De kéri, ne zárják börtönbe, mert neki a lepedőjét még ki kell mosnia. Majd a bírósági tárgyalás után, ismét a patakban találjuk Ágnes asszonyt, aki immár tiszta leplét csak mossa, mossa.

„Mert hiában tiszta a gyolcs,
Benne többé semmi vérjel:
Ágnes azt még egyre látja
S épen úgy, mint *akkor éjjel.*"[47]

Látjuk a szöghajat megőszülni, az egykor bűnre csábító arcot megráncosodni, de a helyzet változatlan: Ágnes asszony még egyre csak mossa régi leple foszlányait.
Hasonló motívummal, hallucinációval találkozunk Arany *Katalin* című művében. Katalin nem mer kedvesével megszökni, hisz akkor édesanyja hiába fogja várni: ha keresi lányát „bontatlan ágya szólni fog". Midőn Katalin azután kegyetlen, vad apja elől menekül, mégis bűnösnek érzi magát. Lelkiismeret-furdalása következtében teljesen megőrül, mely őrület egy hallucinációban testesül meg: mindig lát egy rémületes, zilált hajú aggastyánt maga után futni.

[46] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), Arany János összes költeményei, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 244.
[47] Uo., 244.

„Szegény leány! őt üldi még
Egy rémalak, egy szörnyü kép,
Mely szétzilált ősz fürtivel
Megettök egyre fut, szalad,
S nem éri el -
El sem marad.
Hiába fordul más felé,
Szemét hiába hunyja bé,
Az iszonyatos ősz alak
Mindig szalad, mindig, szalad."[48]

A kép-mutogató című balladában is hasonló hallucinációval állunk szemben. A zordon atya, a gróf halott lánya szellemével társalog. Az apát itt is a lelkiismeret-furdalás kergette őrületbe. Lányát nem adta ahhoz, akit az szeretett, mert a fiú – köznemes deák - alacsonyabb sorból származott. A lány nem volt hajlandó szakítani kedvesével, ezért őt is elkergette az apa. De a nyomor hamar végzett a törékeny teremtéssel és egy nagyúri mulatság szellemidézésekor már mint szellem jelent meg apjának karján – „alva-é vagy halva?" – a gróf unokája. Ettől fogva kereste a gróf a magányt, illetve a lányával való kapcsolatot: elbeszélgettek egymással. A lányával való beszélgetés kapcsán megállapíthatjuk, hogy itt már nem pusztán vizuális hallucinációról van szó, hanem auditív, azaz hallási hallucinációról is. Hiszen nemcsak látja halott lányát, de hallja a hangját is, beszélget vele.

„De, ha asztalával írat,
Hogy sebére leljen írat
  És ha lánya megjelen:

[48] Uo., 561.

Kérdi, kéri, térden állva:
Engesztelni mit tegyen?”[49]

Az *Éjféli párbaj* című balladánál is ezt figyelhetjük meg. A megbomlott hős szintén hallucinál. Lát is és hall is nem létező dolgokat. Ahogyan a gróf *A képmutogatóban*, úgy ő is egy szellemmel találkozik, de ők nem társalognak, hanem verekednek.

Bende vitéz őrülete is a lelkiismeret-furdalás következtében lép fel. Nem volt igazságos az a küzdelem, amelyben elnyerte arája kezét. Bűnös lelkiismeretétől szabadulni, menekülni akar, külső lármával akarja a belsejében rágó kígyót elriasztani. Minden este, mikor arájához térne, újra látja ellenfelét, talpig páncélban, és hallja, amint az párbajra hívja.

Kél a vitéz: "Nosza kardot, vértet!"
"Hova édes?" - "Víni, arám, érted!"[50]

Az esküvő harmadik estéjén minden kitudódik:

„Bende vitéz, szemei szikrázva,
Rohan ismét a fegyveres házba.
Rettenetes, amit lát az őrség:
Urok őrjöng... kivont karddal
Levegőbe szúr és vagdal;
Közülök is hármat leölt
Míg lebirák, győzék.”[51]

Hatalmas a különbség a gróf és Bende vitéz hallucinációi között, vagyis annak hatásai között. Bende vitéz őrülete őrjöngő tombolássá fokozódik.

[49] Uo., 433.
[50] Uo., 393.
[51] Uo., 393.

Szintén hallucinációról beszélhetünk a Tengeri-hántás című ballada kapcsán. De itt már csak auditív (hallási) hallucinációról. Tuba Ferkó elcsábítja a szép árvalányt, Dalos Esztit, és elhagyja. A lány elsorvad bánatában, szégyenében?! Tuba Ferkó mikor visszatér falujába, akkor tudja meg a lány halálát. Beteggé teszi a lelkiismeret-furdalás, a bűntudattól holdkóros lesz. A néphiedelem szerint azt hallja, hogy fent az égen, nagy lepedőben démoni muzsikusok repülnek és énekelnek. (*Muzsikát hall nagy-fenn, messze: Mezőn háló emberek sokszor vélnek magasan a légben felettük áthúzódó kísértetes zenét hallani, a (daemoni) zenészek valami nagy, kiterült ponyván repülnek tova*. Arany János jegyzete) Onnan hívogatja őt Dalos Eszti hangja.

„ Maga Ferkó nem nyughatik az ágyon,
Behunyt szemmel jár-kel a holdvilágon;
Muzsikát hall nagy-fenn, messze,
Dalos Eszti hangja közte,

…

Azt dalolja: „gyere! Jöszte””[52]

Végül is Tuba Ferkó felmászik a toronyba és lezuhan.

Még mindig a hallucinációk sorát folytatva beszélnünk kell egy másik zsarnokról, Edward királyról is (*A walesi bárdok*)! V. László és Edward király is hasonló helyzetben vannak: mindkét esetben a bűnös, zsarnok királyt nem engedi aludni vétkes tettének a tudata. Csakhogy a gyengébb, fiatalabb, bűnre talán csak csábított V. László, aki a legnagyobb bűnt követi el: királyi esküt szeg, lelkiismeretének zaklatásai közt inkább érzéki csalódásokat lát álmában; míg az erősebb szervezetű, megrögzött, dacosan gonosz Edwardot a káprázatok láza gyötri. Bűne: ötszáz walesi bárd életének kioltása:

[52] Uo., 382.

„Ötszáz, bizony, dalolva ment
Lángsírba velszi bárd:
De egy se birta mondani
Hogy: éljen Eduárd. – „[53]

A zsarnok bűnhődése az őrületbe vivő hallucináció, amelyet semmi zaj nem tud elfojtani:

„De túl zenén, túl síp-dobon,
Riadó kürtön át:
Ötszáz énekli hangosan
A vértanúk dalát.”[54]

De nemcsak a hallucinációit mint az őrület jegyét fedezhetjük fel Edward királynál, hanem például a kóros indulati állapotot is. A szakirodalom szerint: „*Kétségtelen, hogy az egyén fejlődése során az érzelmi élet változik, annak alapvonása és külső megjelenése időszakonként más és más lehet, mégis egy adott életperiódusra, esetleg az egyén egész életére a hangulat különböző formái állandóak és jellemzőek.*

Ha az egyénre jellemző hangulati *formák és érzelmi reakciók elvesztik a személyiséget meghatározó és többé-kevésbé kiegyensúlyozott jellegüket, akkor kialakulnak az emocionális életnek, a hangulatnak a zavarai: ilyen pl. az ingerlékeny hangulat. Az értelmi reakciót kiváltó inger küszöbértékének kóros csökkenése miatt könnyen bontakozik ki kórosan intenzív vagy kórosan tartós reakció. Legjellemzőbb és legsúlyosabb formája az indulati állapot, enyhébb formája a kóros érzékenység. Kóros indulatról akkor beszélünk, ha a kiváltó inger erőssége nincsen arányban az indulatnak a hevességével. A kóros indulat lefolyásában a bevezető szakaszt a kritikai és ítélőkészséget mellőző, többnyire tudatzavart kifejezésre juttató explózió, mozgásvihar követi. Ez súlyos agresszió alakjában mehet végbe. Tartalma leggyakrabban düh, harag, gyűlölet. Jellemzően bontakozik ki pszichopátiás személyekben, és gyakran előfordul pszichózis mániáko-depresszívában, epilepsziában, paranoiában,*

[53]Uo., 312.
[54]Uo., 312.

demenciában, oligofréniában."[55] A fentiek alapján nézzük meg Edward király viselkedését!

Hogy jelenik meg Edward indulatossága, amikor senki sem koccint érte poharat:

„Ti urak, ti urak! hát senkisem
Koccint értem pohárt?
Ti urak, ti urak!... ti velsz ebek!
Ne éljen Eduárd?"[56]

Edward király hirtelen haragjával találja szembe magát a harmadik bárd is:

„Meglátom én! - S parancsot ád
Király rettenetest:
Máglyára, ki ellenszegűl,
Minden velsz énekest!"[57]

És agresszivitásra utalnak a következő sorok is:

„Ha, ha! mi zúg?... mi éji dal
London utcáin ez?
Felköttetem a lord-majort,
Ha bosszant bármi nesz!"[58]

…

[55] LÉNÁRD Ferenc, *Alkalmazott pszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 270-272.
[56] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), *Arany János összes költeményei*, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 312.
[57] Uo., 312.
[58] Uo., 312.

"Fejére szól, ki szót emel!
Király nem alhatik." [59]

Az őrület egy teljesen más fajtájával találkozunk Kund Abigélnél. „*Stuporról akkor beszélünk, ha a ködös állapot nagyfokú tudatbeszűküléssel jár együtt, a beteg látszólag éber állapotban van, a külvilágról azonban alig vesz tudomást.*”[60] Az őrület itt is a bűn következményeként lép fel.

„Könnye se perdűl, jajja se hallik,
Csak odakap, hol fészkel az agy:
Iszonyu az, mi oda nyilallik!...”[61]

Abigél a szeretője halálát okozta kacérságával, Ágnes asszony a férje halálát, mégis micsoda különbség van a két szereplő között! Ágnes asszony sír a törvényszék előtt, Kund Abigél kacag. Az egyik, Ágnes asszony, csendesebb, szenvedőleges természet, bűnre csábították, együtt kitervelték a férj megölését, melynek tudata törte meg. A másik, a nagyúri kisasszony, könnyelmű, indulatos, gőgös; lelki szervezetét – amint az indulatos természetnél nem ritka – egy hirtelen csapás bontotta meg.

Odakinn lefut a nyilt utca során,
Táncolni, dalolni se szégyell;
Dala víg: "Egyszer volt egy leány,
Ki csak úgy játszott a legénnyel,
Mint macska szokott az egérrel!"[62]

Kund Abigél esete kapcsán egy másik megközelítést is meg kell említenem. A ballada első versszakában egyértelműen kijelentik:

[59] Uo., 312.
[60] LÉNÁRD Ferenc, *Alkalmazott pszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 306.
[61] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), *Arany János összes költeményei*, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 382.
[62] Uo., 382.

„Ime, bizonyság Isten előtt:
Gyilkos erőszak ölte meg őt!”[63]

Az alapszituáció egy gyilkosság, aminek a tettesét keresik a műben. Valójában Kund Abigéltől tudjuk meg a teljes igazságot: Bárczi Benő öngyilkos lett! Az öngyilkosok a szakirodalom szerint beszűkült tudatállapotban teszik meg szörnyű tettüket. Nem képesek mérlegelni, nem látnak más kiutat szerencsétlen helyzetükből az adott pillanatban. Hogy Bárczi Benő ilyen lelkiállapotba került? Csak a tette alapján ítélhetjük meg őt: azaz szerelmi önkívületben önnön maga ellen és szerelmese ellen vétkezett. Egyrészről az öngyilkosságot bűnnek tartották sokáig, másrészről Kund Abigélnek, a szerelmének a kezéből elfogadta a tőrt, ezzel magát a kedvesét is részesévé tette cselekedetének. Ettől a ponttól érthető, elfogadható Kund Abigél lelkiismeret-furdalása. De az ifjú szerelmes tette nem! Romantikus szerelmi történet? Ahol a lovagiasság szabályai szerint a kimondott szó kötelez? Ha nem szeretsz, megölöm magamat! De Benő tudta, hogy Abigél szereti őt. Mégis belement ebbe a „játékba”, mert nem volt elég biztos a hölgy szerelmében. Kund Abigél viszont biztos volt saját szerelmében, és biztos volt Benő szerelmében is. Vagyis nem is feltételezte, hogy az az egy szó: „*nem*”, ami persze nem volt komoly, sem igaz milyen tragikus, és ép ésszel nem magyarázható cselekedetet indít el. Vagyis mindketten bűnösök, mindketten bűnhődtek, mert nem figyeltek egymásra, csak saját érzéseikkel voltak elfoglalva, és ez az önzés olykor tragédiához vezet.

Riedl Frigyes gondolatai pontosan foglalják össze a fejezet lényegét. Ha abból indulunk ki, hogy ezeknél a balladáknál, ahol a büntetés belülről jön nagyon jól megfigyelhető a bűn és bűnhődés viszonya, amely oly jellemző Aranyra. Mint neki magának, úgy hőseinek is rendkívül kifejlett a lelkiismeretük. Ez mintegy finom mérleg, melynek nyelve a legcsekélyebb súly után is már érzékenyen kiüt. Innen van, hogy nagyon ki vannak téve a lelki küzdelmeknek, a lelkiismeret furdalásainak is. A bűnt elkövetve hősei olyan lelkiismeret-furdalást éreznek, hogy már teljesen beleőrülnek bűnükbe. A bűn borzasztó tudata megbontja agyvelejüket és feldúlja lelküket. Önmagukban hordják büntetésüket.

[63] Uo., 382.

Arany felfogása szerint az ember akarva, nem akarva, saját bírója. Lelkiismeretünk a jutalomnak, azaz az önmegelégedésnek, és a legnagyobb büntetésnek, azaz a teljes lelki megbomlásnak a forrása.

3.4. Büntet a sors, büntet a lelkiismeret

Eddig már beszéltünk arról, hogy a büntetés kétfelől jöhet, kívülről és belülről, eszerint osztályoztuk a balladákat. Most egy harmadik csoportot kell felállítanunk. Mégpedig azt, ahol a büntetés kívülről is és belülről is érkezik. Ebbe a csoportba is több balladát sorolhatunk: *A hamis tanú* és az *Árva fiú* című balladákat.

Az *Árva fiú* című ballada strófáiban mintha a régi romantikusok túlzásai szólalnának meg. A kedvesével szórakozó özvegy odakünn engedi fagyoskodni fiát. Amint a versnek egy sorából kiderül, férjét is ő tette el láb alól, s gyermekének is ezt a sorsot szánja:

"Csak *ezt is* még a föld alá
Tehetném!"[64]

A gyermeket a halott apa viszi magával a temetőbe:

Temetőben csendes az én házam,
Jobb neki ott énvelem egy házban;
Oda viszem karon fogva
Magammal,
Magammal:
Ne bánjon így senki az én
Fiammal!"[65]

A kísértet szavai végre felébresztik az asszony lelkiismeretét. Egyrészről őrülettel bűnhődik szívtelenségéért és kegyetlenségéért: egy szál ingben csatangol

[64] Uo., 286.
[65] Uo., 286.

folyton a temetőben. Másrészt viszont bűnéért a sors is megbüntette, az apa által azzal, hogy elvitte tőle a fiát.

A hamis tanú című ballada hőse, a vén Márkus elméletileg igazat mond, gyakorlatilag viszont hamisan esküszik.

A következőre kell esküdnie:

„… az a darab föld, a melyen most állasz,
Nem *tarcsai* birtok, - *ladányi* határ az."[66]

Nyugodtan megesküszik erre, hiszen jó előre a talpa alá készített egy darab ladányi földet. Valójában viszont tarcsai birtokon áll. A vén Márkus eképpen esküszik:

"Esküszöm, s ha hamisat szólok:
Se földben, se mennyben ne lehessek boldog;
Föld kidobja testem, ég kizárja lelkem:
Ama sebes örvény hánytorgasson engem. -"[67]

De hiába tette talpa alá a ladányi földet, nem csaphatta be vele a lelkiismeretét. Nála még csak a megháborodás kezdeti jeleivel találkozunk: enyhe illúziói vannak és búskomorság vesz rajta erőt. Viszont lelkiismeret-furdalása következtében sorvadásnak indul, és nemsokára meg is hal. Így egyrészről őt is megbüntette a lelkiismerete. Másrészről a sors is megbünteti, valóra válik az, amire esküdött: nem fogadja be őt sem a föld, sem az ég, a habos örvény fenekére száll le koporsója, hol felbukik, hol lemerül, nyugta nincs sohasem.

De nyugta nincs a ladányi halászoknak sem! Halkan imádkozva eveznek el ott, ahol Márkus olykor-olykor felbukkan. Talán az ő lelkiismeretük sem nyugodt? Márkus ugyanis a közösségéért, a ladányiak tudtával tette azt, amit tett. Valójában így a falu Márkus cinkosává lett. Azaz őket is bünteti a sors és a lelkiismeret. Hász-Fehér Katalin *A szemlélődő elbeszélői szerepkör Arany balladáiban* című tanulmányában megjegyzi:

[66] Uo., 202.
[67] Uo., 202.

„*ha a történetnek a Márkus személyére vonatkoztatott szempontjait tekintjük, akkor Márkus bizonyos mértékig menthető a vétkesség alól (közössége nevében és javára cselekszik), a tettét kikényszerítő közösség pedig nagyobb mértékben lesz részese a cselekedetnek. A történetnek ebben az esetben nincs etikailag megnyugtató lezárása, a vers pedig, mind az első rész reális, mind a második rész irracionális síkján metaforikussá válik: olyan világmodellt körvonalaz, mely maga a bűnös abban, hogy etikailag megoldhatatlan helyzeteket egyáltalán lehetővé tesz, és melyben a bűnhődő egyén bizonyos értelemben mindig áldozata a tetteit kikényszerítő körülményeknek. Márkus tragédiája ez értelmezés szerint az, hogy nem ismeri fel a helyzetet, melyben minden lehetséges lépés téves, kivéve a dolgok mozdulatlan megfigyelését, mert a mégoly hasznosnak vélt cselekvés is olyan ismeretlen mechanizmust indít be, mely a saját törvényszerűségei alapján, lényegében befolyásolhatatlanul működik tovább.*”[68]

Hasonló problémával találkozhatunk a *Tengeri-hántásban* is! Az előző fejezetben, a lelkiismeret büntetéseként értelmeztem Tuba Ferkó őrületét. Ellenben ha Tuba Ferkó és a szép árvalány, Dalos Eszti kapcsolatát (Itt direkt kerültem a szerelem kifejezést, mert a szerelem többnyire minden bűnre feloldozást ad.) mint közösségük íratlan törvényei elleni vétekként (házasság előtti testi kapcsolat, leányfejjel gyermeket szülni, stb.) fogjuk fel, akkor azt mondhatjuk, hogy Tuba Ferkót a lelkiismeret, Dalos Esztit a sors büntette meg. Itt is elmondhatjuk, ez a történet is olyan világmodellt körvonalaz, mely maga a bűnös abban, hogy a bűnhődő egyén áldozat is, sőt Dalos Eszti gyermeke szerelemgyermek, azaz maga is áldozat, még akkor is ha életben maradt volna. Viszont Tuba Ferkó és Dalos Eszti Márkussal ellentétben, választhattak volna másik utat is szerelmük beteljesedéséhez, de abból már nem született volna ballada.

[68] HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A szemlélődő elbeszélői szerepkör Arany balladáiban*, Tiszatáj, 1996. 10. sz. Diákmelléklet.

4. A bűn és bűnhődés motívuma a Toldiban és a Buda halálában

A bűn és bűnhődés e lélektani alapproblémája Arany más műveiben is visszavisszatér. Ilyen bűn és bűnhődés motívumokkal találkozhatunk a *Toldiban* és a *Buda halálában* is. Arany nagyobb műveinek tudniillik mély alapja van: mindegyik egy-egy erkölcsi válság rajza. Egy hiba elkövetése és a bűnhődés, a vele járó fájdalmas tépelődéssel, indulatos rohamokkal, kiengesztelő vagy tragikus véggel – ez Arany erkölcsi főtémája, alaptüneménye. Riedl szerint Arany hősei erős megpróbáltatáson mennek át, és vagy felküzdik magukat, jóvá tevén nemes szívük tévedését, vagy megtörnek a lelkiismeret lázában bűnük iszonyú súlya alatt.

A következő művekben a bűn és bűnhődés motívumát más eszközökkel kell felkutatni, és más szemmel kell vizsgálni, mint a balladák esetében, mivel a *Toldi*, a *Toldi estéje* és *Buda halála* népi eposz. A sorból kilóg a *Toldi szerelme*, mert „*e költemény nem a Horác-féle nonum prematur igényeivel lép közönség elé. … Toldi középső része nem az én saját választásom*”[69] írja Arany a *Toldi szerelméhez* írt előszavában. Majd így folytatja: „*De akadály volt a saját Toldi-m már megjelent I. része, mely szerint:*

Szívét nem bántá még nyila szerelemnek,
Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága;
Azután sem lépett soha házasságra.

És a III. rész is, melyben múltjára visszatekintve, szerelemről semmi emlékezés nincs. És így szerelmet, mely házassággal végződjék, a II. részben sem hozhattam be.

Ez pedig nagy bökkenő volt. Népies *ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem. Mit mondana a nép oly meséről, hol a hős sokat küzd a királyleányért, s utoljára is – elveszíti?*”[70] A *Toldi szerelme* így lett egy amorf, szabálytalan 12 álló, szándékosan dekomponált verses regény. Nem eposz, mert nincs benne a totális világkép, a nagyság. Nincsenek nagy emberek, Toldi is átlagos hős lesz,

[69] SZABÓ József (szerk.), *Arany János válogatott prózai munkái*, Magyar Helikon, 1968., 1012-1013.
[70] Uo., 1013.

aki erkölcsi krízishelyzetben többször peremhelyzetbe kerül, de sosem lesz erkölcstelen! Riedl értelmezése szerint a mű első felében a vétségek jelennek meg, a második fele a tisztulás.

Az eposz legfontosabb „kelléke" az eposzi hős, aki rendkívüli tulajdonságokkal rendelkezik, például ilyen Miklós ereje. Az eposzi hős a legmagasabb rendű hős, mert ő tudja előre a sorsát, de mégis beteljesíti azt direkt módon; míg a balladák vagy a tragédiák hősei indirekt módon teszik azt.

A népies eposz nem tűri meg a gyilkos hőst. Az ifjú Toldi, ki miután gyilkosságba esett, a királyhoz megy Budára, hogy jóvátegye bűnét. Kemény szerint lélektanilag úgy van motiválva a mű, hogy az olvasó már egy másodperccel előbb ölne, és még mindig van egy kisebb késleltetés; amikor Miklós ténylegesen öl, akkorra az olvasó már felmenti őt. Toldi György kapzsiságát megbünteti a király azzal, hogy annak adja Miklós földjét, aki leginkább érdemes rá, aki megvív a cseh vitézzel. A *Toldi szerelmében* a Piroskáért való bajvívásban az idegen mezben való szereplésért megbünteti a sors Toldit, mert szerelmes lesz Piroskába, és azután bolyong, szenved és vezekel. A *Toldi estéjében* Arany bűnnek tartja, hogy Toldi „nem érti meg az idők szavát", nem akarja elfogadni a változást, ezért kell Toldinak bűnhődnie, a királytól elszakadva élnie. Továbbá több apródot megöl a nélkül a finom pszichológiai indoksor nélkül, mint a *Toldiban* György vitézét. (Ott megalázzák a nádor katonái; majd testvére nem fogadja üdvözlését, ellöki magától, sőt pofon vágja; mindezek után György még ingerelteti vitézeivel: ezután „röpül a nehéz kő". Azaz a „gyilkosság" „indokolt" – hirtelen felindulásból, stb.) A *Toldi estéjében* nincsenek ilyen finom lélektani motivációk, tehát az apródok meggyilkolása is bűn, az öreg Toldi Miklós bűne..

„Három éve történt, hogy az agg levente
A király haragját ősz fejére vette,
Gáncsolván az udvart, annak puha kényét,
Csinosabb szokásit és olaszos fényét.
Szálka volt szemében a sok díszpalota,
Szüntelen csak zsémbelt: „nem való ő oda,"

Míg, szaván marasztva, elküldé a király:
Hazamene halni, és most holt hire jár."[71] (Toldi estéje, I./6.)

Arany ugyanígy könnyelmű bűnnek tartja a *Buda halálában*, hogy Buda megosztja a hatalmat Etelével, ugyanis ezzel – bár jót akar – isteni törvényt szeg meg. Tulajdonképpen ez okozza majd az egész tragédiát. Egy apró bűn és bűnhődés motívum például ebben a műben a következő jelenet: Buda ellopatja bátyjától az égi kardot (bűn), de az ő kezében nem rendelkezik varázserővel az Istenek által Etelének küldött kard (bűnhődés).
Mint már említettem ezek a hősök mindannyian a megpróbáltatások tüzében tisztulnak. A balladák hősei ezzel szemben bűnük tudatában tragikusan elvesznek.

[71] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), *Arany János összes költeményei*, 2. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 162.

5. Az áldozatok

5.1. Az áldozatok fájdalma

Szó esett már a bűnről, bűnösről, büntetésről, de az áldozatokat mind ez idáig nem vettük számba. Vannak bizonyos esetek, amikor maga az áldozat kerül a középpontba. Sőt olykor a bűnösből lesz áldozat. Érdekes példa erre az új stílusú népballadák betyártörténetei. Ezek a művek szinte egytől egyig híres betyárok elfogásáról szól. Az „alkotók", a közösség tudja, hogy ezek az emberek bűnözők, mégis részvéttel fordulnak feléjük, utolsó szabad útjukat énekelik meg. A népi igazságérzet olykor nem esik egybe a törvény betűivel. Ilyen alkalom volt, amikor 1999-ben az úgynevezett „whiskys rablót" üldözte a rendőrség. Az emberek jó része neki szurkolt, hiszen úgy érezték és hitték, hogy a whiskys csak a bankoknak árt, az állammal harcol. Rózsa Sándor legendája éledt újra a whiskys személyében, mert a legtöbben úgy tekintettek rá, mint a nép gyermekére, egy szimpatikus betyárra, akik közülük való. Tetteit nem ballada őrzi, de könyv és film készül talán a whiskys regényes életéből. A XIX. század betyárjait viszont úgy tartotta meg a népi emlékezet, hogy megénekelték őket.

Arany János a balladáiban sohasem vállalkozik arra, hogy ő mondjon ítéletet, ezt rábízza az olvasóra. Megfelelő távolságból szemléli az eseményeket. Talán ezért van, hogy bizonyos esetekben semmit nem tudunk az áldozatokról. A *Szőke Panni* című balladában „nincs áldozat", hiszen a főszereplő, Panni a bűneiért lakol, hacsak az apát nem tekintjük áldozatnak. De ennek ellentmond az, hogy az apa is engedte azt, hogy leánya úgy éljen, sőt annak a léha életnek a haszonélvezője volt, azaz inkább bűnösnek tekinthetjük az apát, mint áldozatnak. Ott van Ágnes asszony férje, ő valóban áldozat, de róla egyáltalán nem tudunk meg semmit. Az *Árva fiúban* is egy férj az áldozat. Ő már megjelenik és igazságot oszt, mikor magával viszi gyermekét, de vele, egy szellemmel nem tudunk azonosulni, cselekedete nem ébreszt az olvasóban részvétet. Sőt! Az igazságérzetünk azt súgja, ha már az apa szelleme mindenképpen tenni akart valamit fia érdekében, nem ezt kellett volna cselekednie. És ha már a gyermekeknél tartunk, akkor meg kell említeni *A kép-mutogató* és a *Tengeri hántás* című balladákat! Mindkét áldozat – a gróf elűzött leánya és Dalos Eszti is – gyermekével együtt hal meg.

Ez az a pont, ahol az áldozatok sorsa már mélyen megérintheti, megérinti az olvasót. Mert nagy büntetés az, ha az apa elveszti leányát, férfi a szerelmét, de ha még egy ártatlan lélek is áldozattá válik. És van, amikor sok-sok ezer élet, sok-sok ezer lélek lesz áldozat. Erre példa *A walesi bárdok*. Nem csak a kihalt tartomány temetői csöndje, de a bárdok éneke is az áldozatokról szól.

5.2. A költő fájdalma

Az áldozatokat a fájdalom kíséri. Arany a balladáiban vagy nagyobb epikai műveiben nem vallott, pontosabban ritkán vallott saját érzéseiről, saját fájdalmairól. Ilyen ritka kivétel a *Toldi szerelme* VI. ének, melyben pontos dátummal jelzi leánya halálát.

„Egy üres hang! ő! ő!... S hol ecset-, vésőnek,
(Mit emberi vad dölyf gúnyol teremtőnek)
Hol van a toll, a szó művészi hatalma,
Életre idézni ami neked halva?!
Fogsz írni magadnak róla hiú képet,
Összerakosgatván sok külön emléket:
Hanem az a kép már merő idegen lesz;
Boldogtalan gyermek! *a te anyád* nem lesz."[72]

Az alábbiakban Arany János kisebb lírai költeményei közül nézzünk meg néhányat, melyekben megjelenik a fájdalom.

Arany János 1817. március 2-án született a ma Romániához tartozó, Nagyszalonta nevű községében. Apja, Arany György és édesanyja, Megyeri Sára már idősek. Nővére már asszony, a többi testvére halott, amikor ő születik. A szülők minden tőlük telhetőt megadnak kései gyermeküknek, aki zárkózott, túlzottan érzékeny s magába forduló. Szüleitől tanul írni-olvasni. Riedl Frigyes *Arany János* című könyvében olvashatjuk: „*szalontai gyermekéveiben sokat olvasgatta a Bibliát, a*

[72] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), *Arany János összes költeményei*, 2. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 427.

költészet emez örök forrását, mely később műveire is nagy hatással volt. Minduntalan, még legutolsó éveiben is fülében zsongtak a Biblia egyes kifejezései, képzeletében pedig fel-feltűntek egyes motívumai."[73] Az *Él-e még az Isten?* című költeményét 1848. október 15-én olvashatták először nyomtatásban a Nép barátjában. „*E vers keserűségét a költőnek 1848. október 1-jén megjelent: Kinek van igazsága? Című cikke érteti meg, mindkettőt a megelőző események: Batthyányi és Deák sikertelen küldetése az uralkodóhoz, a száztagú küldöttség, mely üres szavakkal tért haza, a Jellasichot megdicsérő kézirat, melyre Jellasich betörése következett. Arany 1848. november 5-én megjelent cikkében is megszólal ez a felkiáltás: Igazságos Isten, ne késsél sokáig!*"[74] Ebben a műben Arany „még" azt az Istent keresi, aki Kölcsey Hymnus című művében is megjelenik: a sors felett álló, kérlelhetetlen személyes Urat. Képei alapján is rokon vonásokat fedezhetünk fel Kölcsey művével. Az elhagyatottság, megveretettség tragikus képe:

„…Hogy rabló, zsivány had,
bérbeszedett csorda
Égesse, pusztítsa, öldökölje sorba
Régi kedves népét?"[75]

Illetve a dicsőséges múlt, valamint a történelmi tragédiák utáni újrakezdés képei jelennek meg. A záró versszak inkább Vörösmarty Szózatával, még inkább Petőfi harcra buzdító költeményeivel rokonítható:
„…Harcra hát, magyar nép! Isten a vezéred:
Diadalmat szerez a te hulló véred
Minden ellenségen."[76]

A megfontolt Aranyban ritkán forr ennyire a vér, harciassága, elszántsága a történelmi helyzetnek köszönhető. 1848 őszén még méltán vállalhatja a romantikus vátesz-költő szerepet. Alig egy év múlva már minden és mindenki csendes…

[73]RIEDL Frigyes, *Arany János*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982., 9.
[74]BARTA János (szerk.), *Arany János összes művei*, I. kötet, Kisebb költemények, Akadémiai Kiadó, 1951., 421.
[75] Uo., 46.
[76] Uo., 46.

1849 augusztusa, a nemzeti tragédia és saját reménytelen helyzete az isteni gondviselés felé fordítja Aranyt. Embertelenül véres és gyötrelmes időkben írta meg *Karácsony éjszakáján* című versét.

A költemény „*először a Hölgyfutárban (*Közlöny *az irodalom, társasélet, művészet és divat köréből. Tulajdonos-szerkesztő Nagy Ignác. Megjelenik ünnep- s vasárnapot kivévén minden nap délután, divatképek s egyéb műmellékletekkel. Szerkesztőségi szállás hatvani utcai Horváth-ház, első udvar, 3-ik emelet). Egy-egy szám rendesen négy oldalból állt. Munkatársai voltak Aranyon kívül Tompa, Zalár, Lévay, Gyulai, Szász, Tóth K., Mentovich, Lauka, Losonczi*."[77] A mű egy kétségekkel teli vallomás. Lemondás az életről. Az Isten képe nem jelenik meg a versben, de az üdvözítő és a karácsonyi csillag képe egyértelműen vallási vonatkoztatásokra utal. Ezt a csillagot követi, ha ez csillag, ha nem; ha csak lidérc is, akkor is; követi, mert más „feladata" nincsen. És ez a jel sem tudja máshová vezetni: csak a temetőbe! Azt hiszem, hogy a nemzet temetője ez, és nem az a sírgödör, ahová az ember akar megtérni. Nem hiszem, hogy pusztán az öngyilkosság gondolata jelenik meg itt, inkább a reménytelenségé; hiszen az egész ország egy nagy temető. A fejfák mellett a „*Halomra dőlt oltáridat*"[78] is láthatjuk bolyongás közben.

Arany Jánosnak a Biblia nemcsak a legkedvesebb olvasmánya volt, de mint ahogy azt Riedl írta: „költészetének örök forrása" is. A *Ráchel* című vers „*kéziratán nem volt évszám, csak az ÖK. tette ki: 1851. Először közölte a Nők könyve, Almanach, MDCCCLIII. –ra . Kiadja Szilágyi Sándor, Pest, 1853., 221-225. lapon, teljes névvel*."[79] Másik jelentős műve, melyről itt nem szabad megfeledkezni a *Ráchel siralma*.[80] „*Az ÖK. Csonka-toronybeli kézi példányának hátlapján a költő megjegyezte: A szent írási helyben ama régi Ráchelre, a Jákob nejére van vonatkozás, de én úgy vettem, mintha a leölt csecsemők kettejének anyja volna. (Közölte Szendrey Zsigmond, It. 1918. 217.) E két vers Arany legmerészebb alkotásai közé tartozik: átlátszó allegoriában a gyilkosok ellen kél ki. Az önkényuralom korának költészete többször fordult bibliai szimbolumokhoz. A 66. sorban nyomatékossá tett két szó a Világos óta eltelt két*

[77]BARTA János (szerk.), *Arany János összes művei*, I. kötet, Kisebb költemények, Akadémiai Kiadó, 1951., 429.
[78]Uo., 84.
[79]Uo., 452.
[80]Uo.,147.

esztendőre vonatkozik. Tompa is feldolgozta, Heródes címen, alapeszméje saját feljegyzése szerint: … Az eszmét, szabadságot, haladást, világosságot még bölcsejében megölni, megfojtani akaró zsarnok képe. … Tompa költeménye 1863-ban jelent meg, dec. 24., Ballagi Házi Kincstár c. Folyóiratában."[81]

A *Ráchel siralma* című mű műfajáról sokan sokféleképpen gondolkodnak. Számomra egy gyönyörű sirató ének, melyben az ANYA búcsúzik gyermekeitől. A fájdalomtól és zokogástól el-elcsukló anyában képszerűen és felvillanás szerűen tódulnak fel az emlékképek. Így lesz a gyermekek meggyilkolása is balladai jelenet:

„Oh, ha láttad volna... oh, fiaim, lelkem! -
Lerogyék előtte, sírva térdepeltem
A vad pribék előtt;
Kértem hogy ne bántsa, mondtam, ne ölje meg,
Mert enyéim e szép ártatlan kisdedek:
Hiába kértem őt! -

Sirt a vad poroszló, szemei könnyeztek;
Azt hivém nem bántja, azért áll oly veszteg;
Feledém, hogy szolga:
Ha te könnyezél ott, keményszivű király,
Egy fiait féltő anya fájdalminál -
Meg nem ölted volna."[82]

Az anya sírva, térdepelve könyörög fiai életéért, de a néma pribék nem kegyelmez. A gyilkosságról viszont pontosan nem tudunk meg semmit. (Talán az anya is becsukta szemét.) A legnagyobb bűnös, a király talán kegyelmezett volna, azaz *meg nem ölte volna*… De a pribék megtette.

[81]Uo.,453.
[82]Uo., 147.

Talán ettől az irtózatos vérontástól és ettől a fájdalomtól óvja az anyákat a második bárd:

„Ah! lágyan kél az esti szél
Milford-öböl felé;
Szüzek siralma, özvegyek
Panasza nyög belé.

Ne szülj rabot, te szűz! anya
Ne szoptass csecsemőt!..."[83]

Mikor *A walesi bárdokat* olvasom ennél a résznél mindig eszembe jut a *Ráchel siráma* című vers is. A versből kiindulva könnyebben megérthető, elfogadható a második bárd éneke. Attól a fájdalomtól, kíntól akarja megóvni az anyákat, amin Ráchel átment. Ha a fájdalmakat lehetne rangsorolni, akkor a legnagyobb fájdalom itt e földön az, amikor egy szülő elveszíti gyermekét. Pontosabban: amikor egy anya elveszíti gyermekét.

[83] KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), *Arany János összes költeményei*, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973., 312.

6. Összegzés

Arany János nagykőrösi kedélyállapotáról már dolgozatomban írtam. Említettem, hogy kőrösi életéből hiányoztak az eleven benyomások. Borús hangulata mégis kifejezést keresett. Nagyobb ívű művek kidolgozásához nem volt elég ereje, az alkotás vágya azonban munkára ösztönözte. Így találta meg azt a műfajt, amelyhez környezetében, mindennapjaiban és olvasmányai közt is elég tárgyra akadt, amelyben lelkének borúja személyes színezet nélkül is elömölhetett, s amelyhez elég volt az alkotóerők rövid megfeszítése. Már első „skótos" költeményeinek hangja egészen az övé volt, az *Ágnes asszony*ban és az *V. László*ban pedig a műfaj minden titkának az ura lett.

Arany módfelett törekedett arra, hogy a ballada műfaj összes változatát megvalósítsa. A legendás és a mondai hangot a históriás énekével cserélte fel, aztán a népies életkép modorát fejlesztette tovább. Arany azon volt, hogy egyre jobban megnehezítse a különben sem egyszerű műfajt: pl. futtatott egymás mellett több cselekményt (*V. László, Szondy két apródja*); a történés színhelyét mindinkább a lélekbe helyezte át, a nép babonás sorsérzését mély erkölcsiségű, lélektani alapú, tragikus szemlélettel helyettesítette. Mondhatnánk úgy is, hogy megtoldja a rövid balladát egy pszichológiai lépéssel. A balladai homályt, a balladai rövidséget Arany kiválóan alkalmasnak találta arra, hogy egy sötét bűn és kegyetlen bűnhődés legyen a tárgya. A bűnhődés pszichológiai: a bűnös shakespeare-i módon beleőrül bűnébe, és kényszerképzete bűnének örökös szörnyű következménye marad. Mint több művéből is kitűnik, Arany a lelkiismeret költője. Nála is, mint Shakespeare-nél legtöbbször a bűn tudata, a lelkiismeret furdalása őrjíti meg a bűnöst. Arany az őrültek rajzában szembetűnő módon Shakespeare befolyása alatt áll. „*Minden Shakespeare-ismerő paralel helyeket fog találni az őrülés e legnagyobb jellemzőjénél. A ballada Edward királyánál III. Richárd juthat eszünkbe: mind a két esetben zsarnok király van előttünk, kit áldozatainak megjelenése nem enged aludni. A víg dalokat éneklő Kund Abigél olyan néma őrült, mint az énekes, koszorús Ophelia. Tuba Ferkóban az alvajárás oka egy bűn tudata, ami Shakespeare-féle felfogás (Lady Macbeth). Bende vitéz előtt meg-megjelenik áldozata, mint Macbeth előtt Banquo szelleme. Ezenkivül azonban – ami érdekesebb – az őrültség szimptómái közel úgy vannak Shakespeare-nél rajzolva, mint Arany*

balladáiban. Ágnes asszony fél a megtébolyodástól, mint Lear, ki kínjában felkiált: Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodni! Az árva fiú anyja egy ingre vetkőzik, mint Lear: Félre ezen toldalékkal! Jertek, gomboljatok ki."[84]

Shakespeare rendkívüli érdekkel és megfoghatatlan szakismerettel jellemezte az őrültséget, melynek legkisebb kórjeleit is tudta. Shakespeare művészete abban áll, hogy az őrültség jelenségeit teljes összhangba hozta a dráma bonyolult, fokozódó tragikus fejleményeivel; Aranyé abban, hogy a ballada lüktető szerkezetéhez, komoran nagyoló előadásához tudta alkalmazni. Merész kifejezéssel élve Aranyt a ballada Shakespeare-jének nevezhetnénk.

Remekmű mindig akkor születik, ha valamely nagy tehetség megtalálja a tehetségének leginkább megfelelő műfajt és tárgyat. Ilyen volt Aranyra nézve a ballada. Ő mintegy a balladára termett, annyira alkalmatosak költői sajátságai a balladaköltésre. Stílusának mindig volt bizonyos hajlama a tömörségre, amely a balladákban különösen beválik. Szerkezetérzéke szintén nagyobb, mint bármely más magyar költőé, a balladákban pedig ez a legnehezebb. Képzeletében is van valami balladaszerű: szereti a gyorsan eltűnő, a futó jelenségeket reprodukálni. Nagy érzékenységének a ballada izgatott előadása éppen megfelelt. A népköltészetet, melynek balladái a legtökéletesebbek, mindig tanulmányozta és rendkívül szerette; különben is erős hajlama volt a tragikusabb, melankolikusabb tematika iránt, ami őt szintén a balladához vonzotta. Ehhez járult még egy külső ok is: Arany hangulata az ötvenes években nemigen engedi meg a nagyobb kompozíciók bevégzését; minthogy mégis erős epikus hajlama van, csak kisebb elbeszélő költeményekben fejezheti ki ihletét.

A mesteri szerkesztés, bámulatos nyelvismeret és bátorság a nyelv természetes hajlítására, meg Arany különösen érzékeny, mondhatnánk fájdalmasan önmagába roskadó, s önmagát emésztő története adta ki együtt ezeket a balladákat. Költői nagyságát mi sem bizonyítaná meggyőzőbben, mint az a tette, hogy egy szál egyedül a magyar balladaköltészetet világszínvonalra emelte.

Nyugodt szívvel állíthatjuk, hogy a világirodalomban a műballada legnagyobb mesterei: Arany és Goethe. Arany és Goethe balladai felfogása egyezik, amennyiben mind a kettő érezte a ballada népies jellegét és zeneiségét. A balladában – úgymond Goethe – van valami titokzatosság, amely az előadásmódban rejlik. E felfogást Arany

[84] RIEDL Frigyes, *Arany János*, Szépirodalmi kiadó, Bp., 1982. 305-306.

balladái is megvalósítják. A különbség a két költő között a következő: míg Goethe felülmúlja Arany balladáit kellemben, rejtélyes bájban, a bölcseleti eszmék érzékítésében, a szerelem finom árnyalatú rajzaiban, addig tragikai erőre nézve Arany mögött marad.

Én elértem célomat? A bűn és bűnhődés motívumait feltérképeztem Arany műveiben. Megneveztem a bűnöst, megneveztem a bűnt és mérlegeltem a büntetést. És ugyanezt teszem az irodalomórákon is. A sors büntetését elfogadják a tanulók. A belülről jövő büntetésekkel, az őrülettel már más a helyzet. Napjainkban „*a skizofrénia kezelésében az úgynevezett közösségi megközelítés az intézmények leépítésével párhuzamosan jelent meg, mely során több százezer skizofrén és más krónikus elmebeteg került ki az állami intézetekből, és vándorolt át lakókörzetekbe*."[85] Így állhatott elő az a helyzet, hogy sokszor az utcán sétálgatva egy-egy szembe jövőről nem tudjuk eldönteni, normális-e vagy beteg.

„Amikor ma szakemberhez fordul valaki pszichés problémáival, akkor egymáshoz kapcsolódó egységekből álló rendszerbe lép be. … Ennek az átfogó rendszernek az egyénre gyakorolt hatása ugyanúgy lehet pozitív, mint negatív kimenetelű… Amennyiben a rendszer hajlandó megvédeni betegeinek jogait, biztosítják számukra például a titoktartást, akkor jól szolgálja a klienseket, ha azonban jogi és egyéb társadalmi erőknek engedelmeskedve idő előtt megszakítja és csökkenti a kezelési lehetőségek esélyét, esetleg stigmatizálja az érintetteket, akkor csak súlyosbítja az egyének gondjait."[86] 2009-ben reprezentatív felmérést készítettek a Magyar Pszichiátriai Társaság megbízásából, melyből kiderül, hogy a lakosság 77 százaléka szerint a pszichiátriai kezelésben részesülteket hátrányos megkülönböztetés éri.[87] Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az úgynevezett belülről jövő büntetés még ma is büntetés.
A lényeg viszont, hogy nem a büntetéssel kell riogatni, hanem az erkölcsi alapokat kell megerősíteni. Mert csak biztos erkölcsi alapokkal felvértezve tudunk választani jó és rossz között. És célom az, hogy tanítványaim most is és majdan is a jót válasszák.

[85] Ronald J. COMER, *A lélek betegségei*, *Pszichopatalógia*, Osiris Kiadó,Bp., 2000., 512.
[86] Uo., 640-641.
[87] Forrás: BRISKI Barbara, *Mentális Betegségek: a depressziót ismerik*, Magyar Nemzet, 2009. november 5.,

7. Melléklet

Balladák

RÉGI STÍLUSÚ BALLADÁK

1. KLASSZIKUS BALLADÁK

A falba épített asszony
A két kápolna-virág
A mennybe vitt leány
A kegyetlen anya
Az elcsalt feleség
A halálra táncoltatott lány
A nagy hegyi tolvaj
A megölt havasi pásztor
A kegyetlen anyós
A gyermekgyilkos anya
A halálra ítélt húga
A megesett leány
A hajdúkkal útnak induló leány
A hűség próbája
A három árva

2. TÖRTÉNELMI VONATKOZÁSÚ KLASSZIKUS BALLADÁK

A két rab testvér
Az eladott leány
Az elrabolt leány
Az elrabolt és visszatért leány
Az elfogott legény
A gazdag asszony anyja

3. KLASSZIKUS VÍGBALLADÁK ÉS ROMÁNCOK

A talányfejtő leány
A házasuló királyfi
Az esküvőre hazatérő kedves
Este guzsalyasba
A szeretet próbája
A katona-lány
A gazdag feleség
A rossz feleség
A lusta feleség
A gyáva legény
A rossz férj
A megcsalt férj
A kétféle asszony
A csudahalott

ÚJ STÍLUSÚ BALLADÁK

1. BETYÁRBALLADÁK

Betyárballadák
Betyár- és rab-énekek

2. MEGRENDÍTŐ HELYI ESEMÉNYEKHEZ FŰZŐDŐ BALLADÁK

A bárókisasszony
Az egymástól tiltott és egymásért haló szerelmesek
Leányanya siralma
A gyermekgyilkos anya
Siratozók, újságolók
A megölt legény
Szolgalegény siratója
A cséplőgépbe esett leány vagy legény
Kórházi balladák
Egyéb szerencsétlenségek

Arany balladaköltészetének négy korszaka

Riedl Frigyes *Arany János* c. kötete alapján

a) Életképszerű balladák. 1847-48.	b) Népies hangú történeti balladák. 1848-52.	c) Skót-magyar stílus. 1853-57.	d) Utolsó balladák. 1877.
Egy-két kép; bonyodalom nincs. Előadás: párbeszédes. A félhomály a tárgyból folyik. *Szőke Panni, A varró leányok.*	Hang, stílus népies. Petőfi hatása mutatkozik. (*A király esküje. Bánk bán*.) *Rákócziné, Rozgonyiné*. (*A honvéd özvegye* mintegy átmenetet alkot a következő korszakhoz.)	Félhomály és tragikum nő. Izgatott elbeszélő modor. Többnyire történeti tárgyak hazafias megvilágításban. *V. László, A walesi bárdok, Zách Klára, Szondi két apródja, Ágnes asszony, Bor vitéz* stb.	A tárgy már nem történeti-hazafias, hanem többnyire szerelmi konfliktus. *Tetemrehívás, Éjféli párbaj, Tengeri-hántás, Hídavatás, A képmutogató, Vörös Rébék.*

Toldi szerelme (erkölcsi átalakulások).

<table>
<tr><td rowspan="2">A mű első felében a vétségek</td><td colspan="5">Tragikus gócpontok:
Az álharc.
Vacsora jelenet.
Sírbontás
Párbaj Lőrinccel.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Szenvedély</td><td colspan="3">Bűn</td></tr>
<tr><td rowspan="2">A mű második fele:
a tisztulás</td><td>Miklós

Földönfutó, kolostorban, majd a flagellánsok közt vezekel. Lajos király végül megbocsát neki</td><td>Piroska

Kolostorban vezekel, levelével kimenti Toldit</td><td>Nagy Lajos

A király megbánja, hogy Durazzói Károlyt kivégeztette. E lelki nyomás alatt megbocsát Toldinak</td><td>A kobzos

A kobzost mint Zách-ivadékot üldözték, Lajos király pedig elfogatta éneke miatt. A király a végén kegyelmet ad neki</td><td>Anikó

Olaszországba megy mint lovag, hogy kegyelmet kérjen a királytól Toldinak. Ez sikerül</td></tr>
<tr><td colspan="3">Bűnbocsánat</td><td colspan="2">Kiengesztelődés</td></tr>
</table>

Megjegyzés: E táblázatoknak nincs különös fontosságuk. Egyedüli céljuk, az áttekintést megkönnyíteni.[88]

[88] RIEDL Frigyes, *Arany János*, Gondolat Kiadó, Bp., 1957., 303.

Etele és Buda viszálykodásának fejlődése

Buda önként megosztja hatalmát öccsével, Etelével. Ez a hatalmi osztály magában rejti a végletes viszály csíráit. Körülmények, érdekek és szenvedélyek összeütközése egyaránt hozzájárulnak, hogy Etele és Buda szakítsanak egymással. Aranynak lélektani feladata volt, hihetővé tenni, hogy Etele, a nemes fejedelem, tulajdon kezével megöli jótevőjét, bátyját, Budát. A viszályt szító motívumok táblázatos áttekintése a következő:[89]

a) A viszályt szító szuggesztiók	b) A viszályt elősegítő körülmények	c) A két királyné ellentéte
Detre izgatja Budát. II. ének. Detre izgatja Etelét Buda ellen. III. ének. Detre ismét uszítja Budát a mozgósítás alkalmából. IV. ének. Gyöngyvér uszítja Budát Isten kardjának feltalálása után. X. ének.	Etele mozgósítja a hun sereget. IV. ének. A harcjáték alkalmával egy hun dandár Budának rohan; ámbár előtte megáll, mégis felkelti Buda gyanúját. IV. ének. A bizánci követség nem Budát, hanem Etelét keresi fel. VII: éne. Etele elnyeri Isten kardját. IX. ének. Buda gyűlésre hívja a hun vezéreket, de azok nem jelennek meg. X. ének. Buda Isten kardját követeli Etelétől. X. ének. Buda kinccsel pártot gyűjt Etele ellen. X. ének. Buda ellopatja Isten kardját Etele lakásából. XII. ének	Ildikó megjelenése felkelti Gyöngyvér irigységét. V. ének. Sólyomjelenet a vadászat alkalmából. VIII. ének. Összekapnak a kis Aladár miatt. IX. ének.

[89] RIEDL Frigyes, *Arany János*, Gondolat Kiadó, Bp., 1957., 305.

A bűn és bűnhődés motívuma

	BŰN/BŰNÖS	**ÁLDOZAT**	**BÜNTEETÉS/BŰNHŐDÉS**		
			KÜLSŐ	**BELSŐ**	
Szőke Panni	„Könnyű nagyvárosi élet" - Szőke Panni		Betegség, halál		
Az ünneprontók	Mértéktelen mulatozás - Tivornyázók		Halál		
V. László	Hunyadi László kivégeztetése – V. László	Hunyadi László		V. László megőrül	
Ágnes asszony	A szerető gyilkosságra való felbujtása - Ágnes asszony	A férj (róla nem tudunk meg semmit)		Ágnes asszony megőrül	
A walesi bárdok	Kegyetlenség - Edward király	A walesi nép 500 walesi bárd		Elborul a király elméje	
Tengeri hántás	a) Elhagyja szerelmét -Tuba Ferkó b) Tuba Ferkó és Dalos Eszti vétenek a közösség szabályai ellen	a) Dalos Eszti és a gyermek b) A gyermek	b) Dalos Eszti meghal	a-b) Tuba Ferkó holdkóros lesz, lezuhan a templom tornyáról	
Éjféli párbaj	Bende vitéz	lovag		Bende vitéz megőrül	
Tetemre hívás	a)„Kacérság" – Kund Abigél b) Abigél „kacérsága" és Benő visszafordíthatatlan cselekedete	a) Bárczi Benő	b) Bárczi Benő halála	a -b) Abigél elméje megbomlik: táncol, danol az utcán	
A kép-mutogató	A rangon aluli esküvő tiltása - a gróf	A gróf leánya, annak gyermeke		A gróf megbolondul	
A hamis tanú	a) Hamis eskü – Márkus b) Hamis eskü – Márkus és a faluja		a)Márkus sorvadásnak indul, meghal	a)Márkusnak haló porában sem lesz nyugta	
Árva fiú	A fiával embertelenül bánó anya	A férj	Az apa „elviszi" a fiút	Bolyongás a temetőben	

(Oktatási segédletként használom a tanítási órákon.)

Irodalomjegyzék

KISS Anna Dr., *Bűnbe esett irodalmi hősök*, Publicitás Art - Média Kft., 2009.

MOHÁCSY Károly, *Irodalom a középiskolák 10. osztálya számára*, Krónika Nova Kiadó Kft., Bp., 1995.

NYILASY Balázs, *Arany János*, Budapest, Korona Kiadó, 1998.

SZALAI Anna (szerk.), *Vörösmarty Mihály költői művei*, 1. kötet, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1981.

TŐRÖS László, *Arany János Nagykőrösön*, Nagykőrös, 1978.

KRIZA János, *Székely népköltési gyűjtemény*, Magvető, 1956.

ORTUTAY Gyula (szerk.), *Magyar népballadák*, Bp., Szépirodalmi kiadó, 1968.

SIMON István, *A virágfa árnyékában*, Szépirodalmi kiadó, Bp., 1964.

BARTA János, *Arany János*, Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

SZABÓ József (szerk.), *Arany János válogatott prózai munkái*, Magyar Helikon, 1968.

Arany János breviárium,Vál., szerk. KOZMA Dezső, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1982.

KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária (szerk.), Arany János összes költeményei, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973.

UNGVÁRI Tamás, *Poétika*, Maecenas, 1996.

SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, (Irodalomtörténeti füzetek), Akadémia Kiadó, 1960.

SŐTÉR István (szerk.), *A magyar irodalom története*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965.

BENEDEK Marcell, *Arany János*, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1970.

HÁRDI István, *Lelki élet, lelki bajok*, Medicina Könyvkiadó, Bp., 1977.

Dr. BÁNKI M. Csaba, *A beteg elme*, Medicina könyvkiadó, Bp., 1981.

LÉNÁRD Ferenc, *Alkalmazott pszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, 1973.

HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A szemlélődő elbeszélői szerepkör Arany balladáiban*, Tiszatáj, 1996. 10. sz., Diákmelléklet.

RIEDL Frigyes, *Arany János*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

BARTA János (szerk.), *Arany János összes művei*, I. kötet, Kisebb költemények, Akadémiai Kiadó, 1951.

Ronald J. COMER, *A lélek betegségei*, *Pszichopatalógia*, Osiris Kiadó,Bp., 2000.

NEMES NAGY Ágnes – LENGYEL Balázs, *A tünékeny alma*, Nemes Nagy Ágnes, Arany János: V. László, Jelenkor Kiadó, 2000.

DÁVID Gyula (szerk.), *Balladák könyve*, Kriterion Kiadó, 1971.

SZUNYOGH Szabolcs, *Arany János*, Garabonciás Könyvkiadó, Bp., 1988.

KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*", Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987.

HORVÁTH Károly, *A romantika értékrendszere*, Balassi Kiadó, 1997

DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterségünk* (*Arany János kritikai öröksége*), Argumentum Kiadó, 1994

BRISKI Barbara, *Mentális Betegségek: a depressziót ismerik*, Magyar Nemzet, 2009. november 5.

Magyar Elektronikus Könyvtár: http://mek.niif.hu/04700/04768/04768.htm#184, 2009-11-11

NYILATKOZAT

Alulírott, Tóth Endre kijelentem, hogy az általam készített és benyújtott szakdolgozat saját munkám eredménye Tudomásul veszem, hogy a kar a szakdolgozatomat oktatási célokra felhasználhatja.

Piliscsaba, 2009. november 13. ……

Tóth Endre